

КЪУМУКЪ ТИЛ

4

гюлле

гюлмелли

къаннакъ

кюнне

аччы

яннавур

итти

къоччакъ

къатты

атъёкъ

обгюзъемиш

гёзьяш

атъялман

къызьяш

уланьяш

аювъюзюм

Н. Х. ОБЛМЕСОВ, Н. Э. ГЪЖИАГЪМАТОВ

КЪУМУКЪ ТИЛ

4

*Утверждено Министерством образования,
науки и молодежной политики*

Махачкала

ООО "Издательство НИИ педагогики"

2006

УДК 373.167.1
ББК 81.2 (Кум.) – 922

Ольмесов Нураммат Хайруллаевич,
Гаджихмедов Нурмагомед Эльдерханович.

О-56 Ольмесов Н. Х. и др. Къумукъ тил: 4 клас учун охув китап.
/Н.Х. Ольмесов, Н. Э. Гаджихмедов. – Махачкала: ООО
“Издательство НИИ педагогики”, 2006. – 136 с.

Ольмесов Н. Х., Гаджихмедов Н. Э. Кумыкский язык: Учебник
для 4 кл.

УДК 373.167.1
ББК 81.2 (Кум.) – 922

ISBN 5-94328-237-8

© Ольмесов Н. Х.,
Гаджихмедов Н. Э., 2006
© ООО “Издательство НИИ
педагогики”, 2006.

ЭКИНЧИ, УЪЧЮНЧЮ КЛАСЛАРДА ГЕЧИЛГЕН МАТЕРИАЛЛАНЫ ТАКРАРЛАВ АВАЗЛАР ВА ГЪАРПЛАР

СОЗУКЪ АВАЗЛАР ВА ГЪАРПЛАР

1. Къумукъ тилде нече созукъ аваз бар?
2. Созукълар деп нечик авазлагъа айтыла?
3. Созукъ авазланы гёрсетеген нече гъарп бар?
4. Е, ё, ю, я гъарплар сёзню не еринде гелгенде эки авазны гёрсете?
5. Е, ё, ю, я гъарплар тутукъланы ортасында нечик авазланы гёрсете?
6. Къалын ва инче созукъланы языгъыз.

1. Сёзню башында, ортасында, ахырында а аваз гелген сёзлени тапкъырлар этигиз. Тема: «Уый ва къыр жанлар».

Уългю:

ат   тай   тана

2. Ортасында о, об авазлар гелеген сёзлени тапкъырлар этип языгъыз.

Уългю:

той   тёк [тоьк]
къой   бёрк [боьрк]

3. Къушланы атларын языгъыз, къалын созукълу сёзлени бир тапкъыр этигиз. Е, ё, ю, я гъарплар

къайсы авазланы гёрсетегенни жаяларда языгъыз.

Уьлгю:

къыргъый, гёгюрчюн, бёдене, савусгъан...
къыргъый, бёдене [боьдэнэ]...

4. Башында, ортасында, ахырында е, ю, я гьарплар ва ё гьарп сёзню башында, ортасында гелеген сёзлер языгъыз. Шолардан он сёзню алып, жаяларда айтылышын гёрсетигиз. Темалар: «Уьй къураллар», «Оьсюмлюклер».

Уьлгю:

сюнкю, елпивюч, ябушгъан, бакъаяпыракъ...
сюнкю [суьнкуь]...

5. Алдагъы тапшурувларда эсгерилген жанланы, гъайванланы атларын къоллап, беш жумлалыкъ гиччирек сочинение тизигиз. Сочинение шулай темалагъа болма ярай: «Гюз», «Агъачлыкъдагъы жанланы яшаву», «Мен гъайванлагъа нечик къуллукъ этемен» ва башгъалары.

6. Охув китапдагъы «Йырлап Йырчы Къазакъны утгъан яшны гъакъында» деген хабарда ёлугъагъан эринли созукълары булангъы сёзлени бир тапкъыргъа, эринсиз созукълары булангъыларын башгъа тапкъыргъа языгъыз.

7. Тюпдеги гесекни охугъуз, сонг къалын созукълу сёзлени де, инче созукълу сёзлени де эки

тапкыры этигиз, айры-айры охугъуз, айтылышына тынглагъыз.

Йырчы Къазакъны Атабай деген жан къурдашы болгъан, оъзю де бек чарчымлы, чартлап гетме турагъан, бийип оъзюнден гъеч ким озмагъан улан болгъан. Къазакъ булан Къалагъа геле-гете туруп, ол шавхалны абзарындагъы бир бек гъайбат къараваш къызны сююп къала. Йырчы Къазакъ къурдашына шо къызны алмагъа кѳмек этмеге къарагъан, тек шавхалны адамлары разилик бермеген. Дагъы амал этип болмай, жагъиллер къызны Къаладан къачырып алып гетгенлер.

Бу иште шавхал бек къазаплангъан. Тез Къазакъны да, Атабайны да табып гелтиригиз деп буйрукъ этген. Табып болмагъанлар... Олар, Дагъыстандан чыгъып, Мычыгъышгъа, Акъташавух деген юртгъа чыгъып гетгенлер (А. Акъаев).

8. Сѳзню башында и аваз гелеген, къалгъан бувунларында къалын созукълары булангъы тамур сѳзлер языгъыз, натижа чыгъарыгъыз.

Уългю:

Ишарты, инныр, ишым,...

9. Сѳзню биринчи бувунунда у, уь авазлар гелеген, артдагъы бувунларында а, э авазлар гелеген сѳзлер языгъыз. Артдагъы бувунларда у, уь аз къолланагъанына, бырынгъы ва гъалиги къумукъ тилде у, уь авазлар булангъы къошумчалар аз экенине тергев беригиз.

Уьлгю: бурчакъ   уьйге
                      кьурсакъ   сувгъа
                      бюрче   бурма

10. Йырчы Къазакъны шиърусундагъы сёзлерде у,
уь, о, об авазлар къайсы бувунларда къоллангъанына
тергев беригиз. Натижа чыгъарыгъыз.

Герменчиклер алды терен къолму экен,
Гючлюлеге геч деп бармакъ солму экен?
Гючлюлеге геч деп биздей баргъан сонг,
Гюренлеге байлап салмакъ ёлму экен?
Алескендер, арслан бийим, жан бийим,
Алыслардан алмаз гелсе ялына,
Асырамай бермек душман къолуна
Атолугъа алтын, инжи – шолму экен?
Тусари бавлар йимик толкъунлум,
Толкъунлу денгизлердей гъакъыллым,
Дувансыз палан сёзге тынгламакъ,
Шавхал бийим, сагъа ошагъан шолму экен?
Бутларыбыз бугъав булан къантарлап,
Къолларыбыз шынжыр булан бек этип
Гезетгенинг гесекму экен, молму экен,
Гёк атлар гелер гюнлюк ёлму экен?
Гъисабы ёкъ биз юрюген ёлланы,
Башыбыздан гетген къыйын гъалланы.
Тюз авлакъны къынгыр этип гёрсетген,
Не билейим, юз дынкъы бар ханланы.

Йырчы Къазакъ.

11. Уьй ва кьыр жанлар, хурт-къомурсгъа

булан байлавлу сёзлени языгъыз, сёзлени е, ё, ю, я гъарплагъа гёре тапкъырлар этигиз, жаяларда айтылышын гёрсетигиз.

Уьлгю: гюлюк, эшек, гюргюр, жижек, аюв, тюлкю, гёгюрчюн, атъёкъ, атъялман,

эшек [эшэк]

гюлюк [гуьлуьк]

...

...

гёгюрчюн [гоьгуьрчуьн]

атъялман [атъйалман]

...

...

12. Сёзню башында г – к, д – т, б – п гелеген сёзлени тапкъырлар этип языгъыз. Къумукъ тилде г, д, б кёп къолланамы, к, т, п кёп къолланамы, айтыгъыз. Гъар тапкъырдагъы сёзлер булан б жумла языгъыз.

Уьлгю: гамиш

кама

дав – тав

гече

кирит

дазу – таш

...

....

....

баш – писирев

бакъа – пил

13. Сёзню башында в, з, п, х, л, м, н, р авазлар гелеген сёзлени языгъыз. Шо сёзлени эки тапкъыр этигиз. Биринчи тапкъырда башгъа тиллерден гелген, экинчисинде оьз къумукъ сёзлер болсун. Къайсы тапкъырдагъы сёзлер кёп экенине тергев беригиз.

ваза

хоталав

васият

хола

Уългю: ваза, васият, загъру, заман, пил, пайда, хасият, хоталав, хум, лом, ломай, мен, музыка, нал, нап, рам, рази, ...

14. Охугъуз. Маъналары англашылмайгъан сёзлени сёзлюклеригизге языгъыз. Маъналарын англатыгъыз. Бувунланы санавуна гёре, оланы тапкъырлагъа бёлюгюз.

Сыйыр, бузав, хонажин, тана, бугъа, обгюз, амиш, гёдек, келче, кьой, кьозу, токълу, ирк, шам, нешер, гюнеш, кьочкъар, эчки, чебич, теке, улакъ, тавукъ, хораз, жижек, къаз, гюргюр.

15. Суратгъа къарап, гиччи хабар языгъыз. (Хабарда сизин яшавда болгъан бир тамаша затны гъакъында яда атагъыз, уллатагъыз, юртлу сынавлу къарт сизге айтгъан хабарны язма ярай. Бёрюню, итигизни гъакъында язмагъа да ярай).

16. Шиъруну чебер охугъуз. Шиърудагъы
къонгуравлукъну нечик авазлар этегенни
айтыгъыз.

Чолпан тувду

Чолпан тувду, чёлню юзю ачылды,
Чубурушуп учду чубар ордеклер.
Чубулдурукъ туман саркъды-чачылды,
Чайкъалышды чыкъ салгъан чум бёлеклер.

Ченгерткилер аваз бёлмей чыртыллай,
Чиллер чабакъ тута кёлде, чувлукъда
Чечек ачгъан гертме терек йыртыллай,
Чайгюл хошлу оьсе чёлге ювукъда.

Чола табып чатыр къурдум чёллюкде,
Чарпып карас салдым чору юлдузлу.
Чум яякълы гёзел булан юрекде,
Чюйден алып сокъдум агъач къомузну.

Чомарт халкъым, бойчан санлы нарт йимик,
Чатырымны чёкме къоймай сакълагъан.
Чатырымны келле башы кёп бийик,
Чылгъыйында космос геме къалкъагъан.

Казим Казимов.

17. Къ аваз такрарланагъан сёзлер языгъыз, ола-
ны кычырып охуп, айтылышына тергев беригиз.

Уьлгю: къакъа, къаймакъ, къалкъы, ...

18. Тюрлю-тюрлю темалагъа, масала, «Авлакъ», «Табиатны алышынывлары», «Адамны хасиятлары», «Къумукъланы адатлары», экиден артыкъ бувунлу сёзлер языгъыз, оларда авазлар гелишген кююне (къалын-къатты, инче-йымышакъ) тергевюгюзню бакъдырыгъыз.

Уьлгю: агъачлыкъдагъыларыгъыздан, иссилиндендир, тоюгъуздагъылагъамы?

19. Къ авазы булангъы жанланы, обсюмлюклени атларын языгъыз.

20. Тутукъ авазланы алфавитде гелеген кюйде гезиги булан языгъыз. Башына ж гелеген сёзлерден тапкъыр, ортасына ж гелеген сёзлерден бирдагъы тапкъыр этигиз. Оланы охуп, айтылышындагъы башгъалыкъгъа тергев беригиз.

Уьлгю:

жавап
жан

кажин
бажив

Эсде сакъла: хонажин, токълу, къочкъар, бузав, гамиш, намартлыкъ, нарыста, бахча, япыракъ, ябушгъан, бакъаяпыракъ, савусгъан, чолпан, яякълы, чылгъый, къынгыр, чартлап, тапкъыр.

21. Нг аваз ортасында ва ахырында гелеген сёзлерден тапкъырлар этигиз, тапкъырланы охугъуз. Шо сёзлени къоллап «школа» деген темагъа 5 жумла языгъыз.

Уьлгю: тангала, танг.

22. Эки бир йимик тутукъ тамурда, тюпде янаша гелген сёзлени сиз билегенлерин де къошуп, кёп этигиз. Шо сёзлени охугъуз. Оланы къоллап 5-6 жумла языгъыз. Сизин юртда шу сёзлер нечик айтылагъанны айтыгъыз.

Гюлле, къаннала, къанна, гюлмелли, гинник, кюнне, яनावур, исси, къуннакъ, аччы, къатты, паннуз, энни, элли, уллу, къаммакъ, къумман, ажжал, юкъкъа, юммакъ.

Маъналары англашылмайгъан сёзлени сёзлюкlege языгъыз.

23. Тюпдеги гесекдеги атлыкъланы эки тапкъыргъа языгъыз. Биринчи тапкъыргъа а, о, у, ы созукълары булангъы атлыкъланы, экинчи тапкъыргъа буса и, э, оь, уь созукълары булангъы атлыкъланы языгъыз. Эки де тапкъырдагъы тутукъланы айтылышында не башгъалыкъ бар?

Эшикни арасындан Адил аранны ичине башын сукъду. Киш къара тюсдеги гюлюк тамны тубюнде бутун узатып ятгъан. Арт аягъы акъ экенге огъар Адил «Акътуякъ» деп ат такъгъан.

Гюлюк Адилни гёрмей. Ону узун кирпичли, бишген юзюмдей йыртыллайгъан гёзлери къарангы мююшге тигилген.

Акътуякъ бир затны озюне чакъырагъандай къарагъан. Ичине гирме сюуп, эшикни тебергенде атылып гюлюкню аркъасына бир жан минди. Адил токътады. Озюню тынышы озюне эшитилеген асталыкъ булан, эшикни япсарына къапланды.

24. Адабият китапдагы хабарлардан **е, ё, ю, я** гьарплар тутукъ авазлардан сонг гелеген сёзлени язып алыгъыз. Шо сёзлени артында, жаяларда айтылышын гёрсетигиз.

Эде сакъла: атьёкъ, къольявлукъ, гюлле, гюлмелли, къаннакъ, кюнне, обгюзьемиш, аччы, яннавур, сонгугюн, тангала, гёзьяш.

25. **Е, ё, ю, я** гьарплар созукълардан сонг гелгенде нечик авазланы гёрсетегенни айтыгъыз, жаяланы ичинде гёрсетигиз.

Уьлгю: баягъы (байагъы).

Баягъы, таякъ, боюкса, бою-сою, туякъ, ем, тие, буюр, гие, бояв.

26. **Е, ё, ю, я** гьарплар тутукълардан сонг янаша гелегенде нечик авазланы гёрсетегенни жаялагъа алып языгъыз.

Уьлгю: тюе (туьйэ).

Гюе, сююне, гююп, яяв, яякъ.

27. Охув китапдагы «Сыйыр бизге не бере» деген шиърудан **е, ё, ю, я** гьарплар булангъы атлыкъланы язып алыгъыз. Жаяларда шо сёзлени айтылышын гёрсетигиз.

28. Алфавитни гезиги булан сизин юрта яшайгъанланы атларын языгъыз.

29. Алфавитге гёре юртугъузну айланасындагы ерлени атларын языгъыз.

30. Тюддеги гесекден инче созукълары булангъы сёзлени бир тапкъыр, къалын созукълары булангъы сёзлени бирдагъы тапкъыр этигиз **е, ё, ю, я** гъарплары булангъы сёзлени айры тапкъыр этигиз, оланы айтылышын жаяларда гёрсетигиз, а аваз булан къайсы созукълар янаша гелгенине, **о, у** авазлар булан къайсы созукълар янаша гелгенине, **и, э** авазланы хоншуларында къайсы созукъ авазлар къоллангъанына тергев беригиз. Сонг 3 – 4 бувунлу сёзлени язып, айрыча охугъуз, оларда тутукъ авазлар да, созукъ авазлар да нечик аваз агъымгъа айлангъанына тергев беригиз.

Соравлар ва тапшурувлар:

1. Къумукъ тилде нече тутукъ аваз бар?
2. Тутукъланы къаттылыгъы ва йымышакълыгъы неден гъасил бола?
3. Аваз гёрсетмейген гъарпланы айтыгъыз.
4. Ъ белги тамакъ тутукъ гъисапда да, бувунланы бёлеген белги гъисапда да гелеген сёзлени языгъыз.

Уългю:

баъли, атъялман.

5. Тутукълар деп нечик авазлагъа айтыла?
6. **Е, ё, ю, я** гъарплар бир авазны къачан гёрсете?

Булакгъа бардыкъ. Тамурлары чыгъып тура-

гъан къарт макъар терекни тубюнден бокъурап сув чыгъа. Гёзню нюрюдей таза. Сувугъун чу айтмай къой. Бизин холодильник йимик. Тийгенде къолларымны ушьютдю.

Башлап агъавум къолларын, бетин жувду. Сонг эки де къолуну увучун бир-бирине къошуп, сув алып ичди.

Муна, шулай ичме герек. Мунда сагъа стаканлар болмас, – деди агъавум.

Мен де олай ичме къарадым – сувгъа етишмеймен. Бир къолум булан терекни бутагъын тутуп, биревю увучума сув алдым. Авзума етишгинче бармакъ араларымдан тёгюлюп къалды.

– Токътап тур, мен сагъа стакан гелтирейим, – деп, агъавум тёбен багъып юрюдю.

Бираздан къарайман, бир уллу чапелек чакъы хамхарти япыракъ алып геле. Геливюнде о япыракъны буруп къартыкъ этди. Ону толтуруп, сув алып, магъа берди. Эки къартыкъны ичдим. Тишлеримни чартлата къойду.

Ичип таза дегинче къандым. Ичим иннемей буз ютгъандай болду. Юрегим ял болуп къалды. Къавшалгъаным да гетди (М.-С. Ягъияев).

31. Хабарлардан къатты ва йымышакъ тутукъ авазлары булангъы сёзлени эки тапкъыр этигиз. Биринчи тапкъырдагъы сёзлердеги созукъ авазлар нечик авазлардыр, экинчи тапкъырдагъы созукъ авазлар нечик авазлардыр?

32. Сурагъа гёре хабар тизигиз. Ону чебер охугъуз. Ёлдашларыгъызыны хабарына къыймат беригиз.

СЁЗ
II-III КЛАСЛАРДА ГЕЧИЛГЕН МАТЕРИАЛНЫ
ТАКРАРЛАВ

Соравлар ва тапшурувлар:

1. Сёз деген недир?
2. Къумукъ тилде сёзлер нечик соравлагъа жавап бере?
3. Бир сёзден этилген жумлалар айтыгъыз.
4. Эки аваздан, уьч аваздан этилген сёзлер айтыгъыз.

33. Адабият китапдагы бир хабардан ким? не? нечик? не эте? деген соравлагъа жавап берген сёзлени язып алып баш формасына салыгъыз.

34. Ким? не? не эте? деген соравлагъа жавап берген юрт булан байлавлу сёзлер языгъыз.

Уьлгю: ким?

учитель, Абзайдин, ...

не?

сыйыр, бичен, ...

не эте?

чала, тергей,...

35. Уьягълюдегилер сав гюн не этегенни языгъыз.

Уьлгю:

Атам яза, охуй,...

Анам аш эте, жува,...

Иним ойнай, сурат эте,...

Мен кёмек этемен, охуйман,...

36. Сизин айланагъыздагы предметлени тюзюн, оьлчевюн, гёрюнюшюн, ер, заман булан байлавлу белгилерин, къадарын языгъыз (кёп белгилерин язгъан яш озгъан бола).

Уьлгю:

Къонгур, акъсакъ, къатанкъы, талгъыр, тик

мююзлю, сютлю, балалы, къызыл, бийик, къара, ала, къанна, къуба, къынгыр мююзлю, аврувлу, къоччакъ, сари, ...

Арив, рагъмулу, азиз, гъакъыллы, ...

37. Тюпдеги къуршайгъан сёзлеге гиреген предметлени атларын языгъыз. (Оюн: ким кёп язар экен).

Къыр жанлар: арсланкъаплан, ...

Уй жанлар: сыйыр, ...

Къушлар: бёдене, къаракъуш, ...

Осьюмлюклер: масесги, донгузтегенек, ...

Адамланы атлары (таза къумукъ атлар):

Аривкъыз, Къызтаман, ...

Агъач устаны алатлары: бычгъы, ...

Охув алатлар: китап, ...

Опуракълар: гёлек, ...

Табиатны алышыныву булан байлавлу

сёзлер: къар, боран, ...

Опуракъ, аякъгийим: гёлек, этик, ...

38. Тюпде берилген предметлер не эте?
(оюн: ким кёп сёзлер табар).

Уьлгю:

Гамиш не эте? – пышгъыра, сюзе, къычыра, баш булгъай, ашай, гюйшей, таптай, лайда ята, айыра, савдура, юхлай, чалмана, иче, къозлай, ялай.

Бёрю не эте? – Оьзен не эте? –

Ит не эте? – Янгур не эте? –

Къойчу не эте? – Къар не эте? –

Учитель не эте? –	Ел не эте? –
Ана не эте? –	От не эте? –
Иним не эте? –	Терек не эте? –
Уллатам не эте? –	Денгиз не эте?

39. Бир-бирине маъналары ювукъ сёзлер языгъыз.
(Маънадаш сёзлер). Шо сёзлер булан сёз тагъымлар къуругъуз.

Аякъ – бут, какич, сыйракълар.

Бет –

Арив –

Эрши –

Гъюрметли –

Бийик –

Алаша –

Базыкъ –

Инче –

Гёз –

Уългю: базыкъ бут, инче какич, арив бет, гёзел къЫЗ,...

40. Тюдде берилген сёзлеге къаршы маъналы сёзлер языгъыз.

Уллу – гиччи   Йыракъ –

Семиз –   Къатты –

Базыкъ –   Узун –

Къоччакъ –   Бийик –

Эркин –   Тыгъыс –

Къалын –   Исси –

Сюзюк –   Аз –

Гьюрметли –	Чомарып –
Пайдалы –	Аста –
Чалт –	Арив –
Тез –	Нас –
Тюз –	Генг –

41. Суратгъа гёре хабар тизигиз. Хабарны охугъуз. Ону ичиндеги не эте? не? нечик? деген соравлагъа жавап береген сёзлени гёрсетигиз.

Эсде сакъла: боюкса, къонгур, къатанкъы, талгъыр, тишнек, оърюшлю, къуба, акъсакъ, пышгъыра, гюйшей, чалмана, сыйракълар, чомарт, генг, къоччакъ, йыракъ, тыгъыс, къатты.

42. «Йырчы Къазакъ» деген хабардан нечик? деген сорагъа жавап берген сёзлери булангъы жумлаланы язып алыгъыз, шолагъа ошагъан жумлалар къуругъуз.

43. Тюдде берилген сёзлер булан байлавлу сёзлер языгъыз (санлары, гесеклери).

Уьлгю:

Гъабижай – тамур, сума, къартыкъ, сибиртки, йибек.

Будай –

Гёлек –

Уьй –

Шорпа –

Чуду –

Терек –

Къабукъ –

Этик –

Юзюм –

44. Тюдде берилген гесекден ким? не? нечик? не эте? деген соравагъа жавап берген сёзлени табыгъыз.

Бузавларына къаталан тийип, оланы жыйып болмай, йылай туруп юртгъа гелеген яшлар кёп бола. Вагъап мунда, лагерде, къаталан булан иш нечик экен деп ойлады. Гъазиринде шо суратны оьз гёзю булан да гёрдю. Эсде ёкъда бир бузав, къуйругъун да гётерип, къачма башлады, гёрюнмейген болуп гетди.

Бузав кьайтып гелип, гезивню айланасында ярыш ачды.

45. Агьмат Жачаевни «Ахырынчы алма тюшдю жабаргъа» деген шиърусундан айтылышы бир, маънасы башгъа-башгъа сёзлени, къаршы маъналы сёзлени язып, маъналарын русча гёрсетигиз.

Алма бавда айланаман гюз гюню,
Адамлагъа савбол этген ноябрь.
Унутдурар йимик язны юз гюнюн,
Айланада аривлюк бар, вая, бир!..

Языв-бузув кьалгъандай бир олагъа,
Гюзгю еллер пагьму якъдан озалар:
Гюз гелгени гъакъында бав арагъа
Япыракълар булан хабар язалар.

Точка болуп, ахыр салма суйгендей
Алтын гюзню гъакъындагъы хабаргъа,
Бийикдеги бутакъгъа ел тийгенде,
Ахырынчы алма тюшдю жабаргъа.

Уьлгю: алма «яблоко» – алма «не бери»
бавда «в саду» – бавда «на верёвке»
аривлюк – эршилик
бийикдеги – алашадагъы.

46. Гёнгюгюзден билеген шиъруну языгъыз, сонг китапдан тергегиз. Шиърудан маъналары ювукъ сёзлени, маъналары къаршы сёзлени языгъыз.

СЁЗНЮ ГЕСЕКЛЕРИ

Соравлар ва тапшурувлар:

1. Къурулушуна гёре сёз нечик гесеклеге бёлюне?
2. Къардаш сёзлер деп нечик сёзлеге айтыла?
3. Сёз этеген къошумчаланы айтыгъыз.
4. Сёз тюрлендиреген къошумчаланы айтыгъыз.
5. Мисаллар гелтиригиз.

47. Тюдде берилген сёзлеге къардаш сёзлер табыгъыз. Беш сёз булан жумлалар тизигиз.

Сув, агъач, бав, бичен, бел, ёл, баш, гёз, бет, адам, намус, сувукъ.

Уьлгю:

Сув – сувчу, сувлу, сувсуз, сувлукъ, сувлав, сувсап, сувсаплыкъ, сувсузлукъ.

48. -лыкъ, -чы, -вуч, -ма, -чылыкъ, -даш къошумчалар булан сёзлер языгъыз (оюн: ким кёп сёз язса, яхшы къыймат алар) -лык (-лик, -лук, -люк) къошумча булан язгъан сёзлеге белгилейген сёзлер къошуп, сёз тагъымлар этигиз.

Уьлгю:

Агъачлыкъ, орманлыкъ, сувлукъ, байлыкъ, намуслукъ, биченлик, батмакълукъ, отлукъ, тёшлюк, адамлыкъ, сувукълукъ, къалын, агъачлыкъ, чечекли, биченлик,...

49. Ана, сыйыр, кьойчу деген сёзлени гелишлеге гёре тюрлендиригиз. Бир сёзню бары да гелиш формалары булан жумлалар кьуругъуз. Бир сёзню гелиш формаларын да кьоллап, сочинение язма да ярай.

Масала: Ана юрек рагъатсыз бола. Мен анама кёп кёмек этемен, анамны бир де кьайнашдырмайман. Анамны гёзюне кьарап яшайман, ...

50. Озьюгюз охугъан шиърулардан, хабарлардан, ёмакълардан 5 – 6 жумла язып алыгъыз, кьошумчаланы белгилегиз. Тюддеги шиърудан алма да ярай.

Гюз эрте гелди

Отлар сагаларда
Онга, саргъала.
Гюзлюк ашлыкъларда
Яшыл тюс кьала.

Кёкню булут яба,
Ёкъ гюн шавласы.
Чакъгъа кьыйын кьоба:
Дым, ел гъавасы.

Темирболат Бийболатов.

Сёзню гесеклери: тамур, кьошумча, тюр.

Сёзню маъналы гесегине тамур деп айтыла:

Агъачлыкъ, сувсамакъ.

Сёзню сёз тюрлендиреген кьошумчасын тайдыргъанда къалгъан гесеги тюп бола: Агъачлыкъны, бавчулукъдан.

Сёзню сёз этеген кьошумчасы болмаса, тамур да, тюп де бир бола: Агъачны, сувдан.

Тюп сёз этеген кьошумчасы булан да, сёз этеген кьошумчасыз да болма бола: агъачлыкъ, яш.

51. Тюдде берилген сёзлени учителягиз булан гъалиги ва бырынгъы тамурларын тапма къарагъыз.

Сувлу, сюркючю, тагъым, тазалыкъ, къартыкъ, ахшам, къурчакъ, къабургъасы, дёгерчикни, бутакъ, буччакъсыз, бёлме, суйреме, къардаш, тырнавуч, ишчи, къурсакъ, быргъы.

Уьлгю: сув + лу тагъым < такъ + ым.

52. «Авлет» деген хабардан сёз этеген кьошумчасы булангъы сёзлени бир тапкъыр, сёз тюрлендиреген кьошумчалары булангъы сёзлени бирдагъы тапкъыр этип языгъыз.

Уьлгю:

сёз этеген
йыллыкъ

сёз тюрлендиреген
гюнню

53. Тав, сув, ич деген сёзлеге бир тамурлу сёзлер табып, тапкъырлар этигиз. Тав деген сёз булан, къардаш сёзлер де кьошуп, жумлалар къуругъуз.

Тав, сувлукъ, ички, сув, ичкъарын, ичек, тавлу, тавке, сугъар, тава, тавукъ, ичмай, ичлик, сувсап, сувурув, сувут, тавтюш, тавсуз, тавукъ, тавуш.

54. Түпде берилген гесекден сёз тюрлендиреген кьошумчалары булангъы сёзлени язып алыгъыз.

Арадан гечелер-гюнлер оьте, кьоркьунч гёрюнмей. Агъа-инилер парахат. Аслам эт де салып, олар бир гюн тюшде гьалтамагъа кьазан аса. Агъасы хамур баса, иниси отгъа агъач кьарай. Шолайлыкьда эки де сакълавчу мюгълет хантавлукъ эте. Агъач ахтарагъан иниси башын гётерип кьараса, ювукьда, кьолну ари бетинде, хыйлы кьалмукъ атлы гёрюне. Кьол терен. Ону эки янында кьушкьонмас кьара тегенек сырлыкьгъан. Биргине-бир тар гечивден оьтсе тюгюл, душмангъа Эндирейни эркин ёлуна чыкьмагъа кюй ёкь.

55. Түпде берилген сёзлер булан бир тамурлу тюгюл сёзлер языгъыз. (Тавуш якьдан ошаса да, маънасы башгъа).

Уьлгю: айбат, айгъыз, айтив, айыкь, айып, айырыв, айлан.

Тав –

Бав –

Бузламакь –

Къара (тюс) –

Бургъуч –

Бюр –

Гён –

Гьыз –

Эсде сакъла: сувсаплыкь, орманлыкь, сюркючю, кьабургъа, ахшам, дёгерек, сугъарыв, чапгъын, вагъши, инбаш, абзар.

Сёзлюкте языгъыз: сувурув, айгъыз, сюркючю, вагъши.

56. Тюддеги сёзлени тамурун табыгъыз, шолар булан дёрт жумла языгъыз. Къара, къаравсуз, къаравул, къаравулламакъ, къаравулчу, къаравсузлукъ.

57. Тюддеги гесекден 10 сёзню язып алып, тамурларын айырып гёрсетигиз, шолагъа дагъы да къардаш сёзлер къошугъуз.

Мен де бир аз арекде, татавулну ачыкъ еринде олтуруп, сувну уьстюнде чабып айланагъан жибинлеге къарайман. Аллелей, олагъа! Бир де башгъа тюгюл хоккей ойнайгъандан!

Сувну ичиндеги бир къамуш уьлкую хозгъала башлады. Не зат экен? – деп, аста булан, тавушумну чыгъармай, къарайман. Къамуш арадан такъалыбакъаны башы гёрюндю.

О айлананы тергеди. Дёртаякъланып хыргъа оьрлене башлады. Мен чи къалгъанман пысып. Шегимни билсе, гетип ёкъ болажакъ...

Такъалыбакъа хыргъа минди. Будай тарлавгъа багъып гетме сюегенге ошай эди. Бир чонкъ болгъан экен! Такъалыбакъа онда дегереп гетди. Кёкге багъып къалды. Къарап тураман. Аякъларындан пайда ёкъну билип, о башын ерге тиреди. Къаркъарасын оьрге гётерип, аякъгъа турма къарай (Магъмут Сатиев).

58. Тюддеги сёзлеге къардаш сёзлер табыгъыз, (оюн: бир тамурлу сёзлени ким кёп табар). Къайсы буса да бир тамурлу сёзлер булан жумлалар къуругъуз.

Уьлгю:

Тил-тилчи, тилсиз, тилчилик, тилмач, тилмачлыкъ, тилчик, тилкъав, тилсизлик.

Гёзле, айлан, тюз, тёбе, тил.

59. 1) Тюпде берилген гесекден сёз этеген ва сёз тюрлендиреген къошумчалары булангъы сёзлени табыгъыз, оланы тапкъыр этип язып алыгъыз, олагъа бир тамурлу (къардаш) сёзлер языгъыз.

Уьлгю:

Айны – айлыкъ, айгъы, айдагъы.

Сентябрь айны ахыры. Авлакълар саргълан; агъачлыкъда, тала-тала болуп, саргълт япыракълар гёрюне башлагъан.

Ургъалагъа чачылгъан гюзлюк будайлар ер ябып геле. Бавланы хыйлы тереклериндеги бишген емишлер гъали де саллангъан кююнде гёрюне. Бузавчу, гезивюн де бетге яйып, тёбе башда балабанын кюлей, авзуна элте – балабан сёйлей.

Къаршы бетдеги акъ улакъ, къулакъларын тик тургъузуп, атыла ва дёрт де какичин къагъа туруп, ойнакълай.

...Ёлда гъабижай арбаланы тагъымы созулгъан, баш арбалар алгъасап геле ва ёлдан чалт чыгъып гете (Магъаммат Хангишиев).

2) -тыкъ, -тукъ, -тюк, -тик; -гъы, -гъу, -гю, -ги; -чакъ, -чек; -акъ, -ек; -сакъ, -сек; -гъа, -ге къалиплер булан тапкъырлар этип, атлыкълар языгъыз.

Уългю:

къартыкъ, чалгъы, бурчакъ, бичакъ, акъсакъ, къаргъа,...

60. Учителигиз булан шу тюпде берилген сёзлени бырынгъы тамурун тапма къарагъыз, олагъа къардаш сёзлер табыгъыз.

Бургъуч, бурун, чонтукъ, къартыкъ, янтыкъ, бурчакъ, къурсакъ, къапчыкъ, быргъы, тюпкюч, сарсакъ, къурсакъ, бичакъ, бичен, аркъан, гелин, боюн, тююн.

61. Юртугъуз булан байлавлу, -лыкъ, -вуч, -ма, -лы, -сыз, -дагъы, -чы къошумчалары булангъы сёзлени къоллап, сочинение языгъыз. Масала, шулагъа ошагъан сёзлени къолларсыз: агъачлыкъ, тырнавуч, къаравулчу, отлукъ, биченлик, ярма, майлы, сувлу, янгурлу, янгурсуз, тавдагъы, эртенги, туварчы, къойчу,...

КЪОШМА СЁЗЛЕР

Соравлар ва тапшурувлар:

1. Къошма сёзлер деп нечик сёзлеге айтыла?
2. Къошма сёзлени тюрлю-тюрлюлерине мисаллар гелтиригиз.

62. Тюпде къошма сёзлер болуп гелеген оьсюмлюклени атлары берилген. Сиз билеген къошма сёзлер болагъан дагъы да оьсюмлюклени атларын языгъыз. Оланы да къоллап, беш жумла тизигиз.

Бакъаяпыракъ, акътерек, къолкъотур,...

63. Тюдде берилген къошма сёзлердеги башгъа-
башгъа тамурланы гёрсетигиз.

Уьлгю:

Балжибин – бал, жибин.

Балжибин, атъялман, къубагийик, такъалыбакъа,
арсланкъаплан, атьёкъ, къаракъуш, къаражибин,
къаралачин.

64. Жумлалардагъы къошма сёзлени айрыча
язып алып, нечик сёзлерден этилгенни гёрсетигиз.

Абушланы абзары-баву бек таза. Биз баргъанда
Абушну анасы, уллатасы, гиччи къызардашы,
иниси уьюнде бар эди. Сонг атасы да гелди. Олар
бизден башгъа якъдан гелген къардашларындан
йимик къуванды. Оланы лайыкълы сёзюнде аз
сама гёземелдирик ёкъ эди. Оланы уьягълюсю бек
татывлу, гъатта гиччи яшлары да бир-бирине арев
сёйлей. Буларда абзар-уьйде не этме герекни атасы
айта, бизде буса бар затны гъайын этеген анабыз.
Атабыз нагагъ да уьйде болмай чы дагъы. Ол колхоз
ишге берилип къалгъан адам (Устарханов Агъмат).

65. Тюдде берилген къардашлыкъ булан
байлавлу сёзлени къоллап, уьягълюгюзню гъакъында
сочинение языгъыз. Шулай темалагъа язма ярай:
«Бизин уьягълю», «Бизин къардашларыбыз»,
«Къардашларыгъызны аявлагъыз», «Агъамны тою».

Къардашлыкъ булан байлавлу къошма сёзлер:

уллана, уллата, къызардаш, эркъардаш, къайнана, къайната, къайынкъыз, къайнулан, къызъяш, уланъяш, уьлгюлю, ата-ана, агъа-ини, къызардаш-эркъардаш, улан-къыз.

66. Жут сёзлени эки тапкъыр этигиз: биринчи тапкъырда эки де гесеги маъналы сёзлер, экинчи тапкъырда бири маъналы, бириси маънасыз гесекли сёзлер болсун.

Агъа-ини, къалды-къулду, ата-ана, авул-хоншу, халта-хулта, яш-юш, алыш-бериш, ата-баба, башдан-баракъ, бара-бара, бирден-эки, башы-гёзю, гёбюп-шишип, ер-ерде, жыйып-терип, къыйын-тынч, къышы-язы, мал-матагъ, такъа-тукъа, ярты-юрту.

67. «Къумукъ тил» китапны, сёзлюклени къоллап, къошма сёзлер языгъыз, оланы ичиндеги эки де тамурну гёрсетигиз.

68. Тюдде берилген сёзлерден къошма сёзлер этигиз.

Тел, къара, ат, бав, къулакъ, бал, бакъа, темир, жибин, такъалы, къазакъ, яз, къозу, ёкъ, баш, акъ, къуш, балчыкъ, къонмас, от, шагъар, яра, бел.

69. Алда охугъан хабарлардан, шиърулардан къошма сёзлери ва жут сёзлери булангъы жумлаланы язып алыгъыз, къошма сёзлени тюрбюне гъызлар тартыгъыз.

Эсде сакъла: тилчилик, тилкъав, ябып, балабан, къозукъулакъ, гийигот, сасыкъгёзен, тонкътонкъ, сюрюжибин, ер-ерде, башдан-баракъ, эркъардаш,

къызардаш, уллана, уллата, уьягъю, къайынкъыз, уланъяш, къызъяш.

Сёзлюгюгюзге языгъыз: тапкъыр, балабан, гёребагъа, башдан-баракъ, гёбюп-шишип, Темиркъазыкъ, къушкъонмас.

70. Хабардан гесекни чебер охугъуз, къошма сёзлени гёрсетигиз, оланы нечик айры-айры сёзлерден этилгенни айтыгъыз. Юртугъузда адамлагъа къоюлгъан къошма атланы языгъыз, ишлеге тагъылгъан къошма атланы да языгъыз. Итигизни гъакъында сочинение языгъыз.

Седирбий къойкъошда къойчу болуп да, одаман болуп да ишлеп оъмюрюн йиберген. Ону жаны йимик аявлу Сарижан деген ити болгъан. Сарижан бар тура, къошну малы эсен-аманлыкъда болажагъына Седирбий оъзюне йимик инана болгъан. Шолай дослукъда-къурдашлыкъда Седирбий де, Сарижан да кёп заманлар тура. «Сарижан бар тура бизин къошгъа бёрюден къоркъунч ёкъ», – деп, къойчулар да тура. Гюнлени бир гюнюнде Седирбий, гюрендеги къойланы аз гёрюп, пурхгъа гире (пурх – алаша, уъстю салам булан бегилген алаша къотан). Гирсегирсин, оъзюню гёзлерине оъзю инанмай: пурхну ичи ала-пелекет. Гече пурхну уъстюнден бёрю тюшюп, оьлтюрсенин оьлтюрюп, бувгъанын бувуп, бир къойну да алып гетген. Сарижан геч болгъанча къаравулланы алышынывун тергеп тура, сонг къавшалып, къалгъып къала. Итлер де гечортадан сонг бошлукъну гёрюп, юхлап къала. Седирбий, Сарижанны чакъырып, огъар итге айтмасны айта. Сарижан бек хорлана, ону гёзлеринден бурчакъ-

бурчакъ гѣзьяшлар тѣгюле. Шунча йыллар къойчулар абур-сый этип тургъан оъзюю аты негъакъ гетгенине Сарижан чыдама болмай. Башлап ол ярдан учуп яда бир гиши-миши гѣрмейген такъагъа тюшюп ачындан оълме сюе. Ону оьктем юреги шо ойланы ари тебере: ол, оьч алмай туруп, оълмежекге токъташа (Оьлмесов Н.Х.).

71. Тюпде берилген жут сѣзлени тапкъырлар этигиз: биринчи тапкъырда эки де сѣзю маъналы сѣзлер, экинчи тапкъырда биринчи сѣзю маъналы, экинчиси маънасы ёкъ сѣзлер, уьчюнчю тапкъырда эки де сѣзю маънасыз жут сѣзлер болсун. Гъар тапкъырны экинчи сѣзюню къурулушуна тергев беригиз. Биринчи тапкъырдагъы жут сѣзлени экинчиси биринчи сѣзге маъна якъдан ювукъму, тюгюлмю, айтыгъыз. Сѣзлени къоллап, жумлалар языгъыз. Жут сѣзлени бирлери булан кѣп къолланагъан сѣз тагъымлар языгъыз.

Ата-ана, агъа-ини, ата-баба, къайын-къуюн, гиши-миши, иши-кюшю, увакъ-тюек, барчы-гелчи, алыш-бериш, савгъат-мавгъат, къалды-къулду, иши-миши, барыв-гелив, оьрге-тюпге, кѣкде де-ерде де, къуруда-сувда, арив-эрши, элеке-селеке, сатыв-алыв, эргиши-къатынгиши, пачалар-падишагълар, къазакъай-къузакъай, аты-маты, яшы-юшу, хоншусу-моншусу, уьстлю-тюплю, башы-алгъы, башдан-аякъ, башлы-ерли, гѣз-къаш, къолдан-къол, тиши-тырнагъы, гъарай-гъурай, гъай-гъуй, гел-гет, гѣре-багъа, башы-какичи, аты-ери, ичи-бавуру, ичек-чачакъ, къарын-къурун, малы-матагъы, эшик-терезе, уьй-эшик, уьстю-тюбю, алды-арты, яшаву-турушу, ашаву-ичи-

вю, гьалы-кюю, савлугъу-аманлыгъы, бары-ёгъу, гьаца-пице, тавукъ-мишик, тавукъ-жюжек, аз-маз, ари-бери, бир-бирине, бирге-бир, бирев-экев, ашав-яшав, хадира-хума, къашыкъ-чиш, бою-сою, акъча-бокъча, гьали-гьалилерде, сагъаты-минуту, охуву-языву, сюек-саякъ, шиша-каша, сукара-бошгъап, ине-йип, акъсай-токъсай, акъсакъ-токъсакъ, арыкъ-торукъ, азып-тозуп, арымай-талмай, тѣкмей-чачмай, уруна-сюрюне, алман-талман, бѣле-яра, кюлеп-ойнап, айтды-къуйтду, айлана-чюйлене, пата-кюте, ошгъу-солуп, жан-жанывар.

Уьлгю:

ата-ана	иши-кюшю	элеке-селеке
агъа-ини	увакъ-тюек	гъаца-пице

...

...

...

Сѣз тагъымлар: ата-бабалардан къалгъан, гиши-миши билгенче, ишин-кюшюн битдирип, увакъ-тюек ишлер,..

72. Сѣзлюклени, тетрадардагъы тапшурувланы, адабият китапны къоллап, къошма сѣзлени толтуругъуз, оланы маъналарына гѣре тапкъырлагъа бѣлгююз.

Уьлгю:

Къушкъонмас, къаратегенек, агъялман, бакъаяпыракъ, гечорта, шоссагъат, буссагъат, къатынтузлукъ, огъюзьемиш, къолкъотур, балтасап, уллана, уллата, къайынкъыз, къайнулан, къызардаш, эркъардаш, аювчач, гѣчерагъач, белакъ, кюлтюс,

эчимююз, ашкъазан, къызъяш, уланъяш, уьяглю,
тангкъатын, баштёбен, бетгёрдю, къашагъач,
башюсте, къашкъаралмакъ, атъёкъ, гечекъуш,
сокъурябалакъ, аювъюзюм,..

Оъсюмлюклер: заман: уьяглю, къардаш:
къушкъонмас гечорта уллана

уьй къурал: гьал, хасият:
къашагъач бетгёрдю

73. Юртугъуздагъы къошма сёзлерден этилген ерлени атларын языгъыз, олар нечик сёзлерден этилгенни гёрсетигиз.

Уьлгю: Зурнай тав < зурнай + тав.

Бабатала < баба + тала.

Капиркъумукъ < къап // кап (бырынгъы къумукъ-ланы бир къавуму) + къумукъ.

Атланавул < атлан + авул.

74. Тюпде берилген гесекден жумлалар алып, жут ва къошма сёзлер булан жумлалардагъы бир-бир сёзлени алышдырып языгъыз яда къошма ва жут сёзлер къошуп, жумлаланы толтуругъуз.

Буланы хоншусунда Ильяс деген бир пакъыр гиши бар эди. Муну да Абидат деген бир кызы бар эди. Ильяс оъзюню пакъырлыгъындан Абдулла байда къуллукъ эте эди. Абдулла Ильясны, хоншулугъу учун, башгъа ялчыларына тенг гёрмей, яхшы кёмек де эте эди.

Ильясны къатыны Рабият да Абдулланы къатыны Хайрунисаны кѐп авур янын гѐтерип, къатынлар этме тарыкъ болгъан къуллукъларында кѐмек эте эди. Ильяс да, Рабият да ишлеп тапгъанын уъюню амалсыз затларына тюгюл эсе артыкъ харж этмей, къызы Абидатны охутмагъа къаст эте эди.

Оъзлени авул молласы Исмаил молланы къатыны Жамилят оъюню уъюнде йигирмадан артыкъ къызъяшны жыйып, гъарисинден айгъа бир манат алып, къуранны, башгъа гиччи тюрк китапланы охутуп, хыйлы къызъяшлагъа пайда берген эди. Бу Ильясны къызы Абидат да, шонда охуп, къуранны охуп чыгъып, илму гъал, шулай тюрк китапланы охуй юрой эди (Нугъай Батырмурзаев).

Уългю: Муну да Абидат деген бир къызъяшы бар эди.

АТЛЫКЪ

III класда гечилген материалны такрарлав Соравлар ва тапшурувлар:

1. Атлыкъ деп негер айтыла?
2. Атлыкълар нечик соравлагъа жавап бере?
3. Хас атлыкълар деп нечик атлыкълагъа айтыла?
Мисаллар гелтиригиз.
4. Кѐплюк санавдагъы атлыкъ нечик къошумча булан этиле?

75. Юртугъуздагъы таза къумукъ атланы языгъыз. (Маънасын чечип болагъан атлар).

Уьлгю:

Къоркъмас, Гёзел, Оьлмес, Болат, Женнет, Гёгюрчюн,..

76. Юртугъуздагъы тёбелени, тавланы, канавланы, шерелени, ёлланы, агъачлыкъланы, сабанлыкъланы, ойтанланы атларын языгъыз. (Ким кёпню язса, шогъар артыкъ къыймат салына).

Уьлгю: Ишарты, Зурнайтав, Чирикбулакъ, Къабанбулакъ, Гюнбет, Чонкели, Бабатала,...

77. «Бизин уьй» деген темагъа атлыкълар языгъыз.

Мунда сизин абзарыгъызда, уьюгюзде бар бары да предметлени атлары языла.

Уьлгю:

Къапу, абзар, уьй, тёшек, ине, акъча, сукара, отлукъ, сыйыр, бичен, къашыкъ, къой, юн, шекер, налбеки, ...

78. Агъачлыкъ булан байлавлу атлыкълар язып, жумлалар къуругъуз. Шулай темалагъа сочинение язма ярай: «Юртумну сюемен», «Агъачлыкъ не гёзелдир!» «Эртенги агъачлыкъ», «Агъачлыкъ яйда», «Агъачлыкъда не гёрдюм», «Агъачлыкъ емишлер».

Уьлгю:

Агъачлыкъ, эмен, салкъынлыкъ,...

79. «Бизин клас» деген темагъа гиччинеv сочинение языгъыз. (Сочинение класдагъы яшланы атлары, оланы ишлери языла, сизин къурдашларыгъызны, сюеген учителлериgизни гъакъында язма тюше).

80. 1) Уъстуне гиеген опуракъланы, аякъгийимлени атларын языгъыз, олагъа сыпатлыкълар кьошуп, сёз тагъымлар этигиз.

Уългю: гёлек, этик, шалбар, чорап, халат, явлукъ,..

Янгы пальто, эсги гёлек,..

2) Адабият китапдагъы бир хабардан хас ва жынс атлыкъланы эки тапкъыр этип языгъыз.

3) Шиъруну чебер охугъуз. Шо итни гъакъында ва олай да объюгюзню итигизни гъакъында лакъыр этигиз. Шиърудан атлыкъланы язып алыгъыз. Абдулла Токъайны гъакъында хабарлагъыз.

Гъалаллыкъ

Еси къайтмай нече гюн,
Уыйлер кългъан киритде.
Къаравулда гече-гюн
Къаммакъдай болгъан ит де.

Аш ийисге алланып,
Башындан ачлыкъ аллап,
Барып-барып, алманып
Шинтасын башлай ялап.

Бирден-бир ачлыкъ кыйнап,
Савлай дюнъя ят йимик,
Бир улуп, бир гъанцыллап
Айлана, манг зат йимик.

Улуву языкъ-ялсыз
Савлай юртну толтура,
Ачлыгъындан амалсыз
Шашып гетмеге тура.

Хоншулагъа барса да,
Къайтмакъ бар къарны тоюп,
Ачдан олюп къалса да,
Бармас, абзарны къююп.

Абдулла Токъай.

81. Тюпде берилген гесекден атлыкъланы эки тапкъыр этигиз: биринчи тапкъырда хас, экинчисинде жынс атлыкълар болсун, къошма сёзлени айры язып алыгъыз. Хабарны сёзлерин къоллап дагъы да къошма сёзлер этигиз.

Къакъашуралы Абдурагъман

Дагъыстанны тюрк поэзиясыны инг де гёрмекли вакиллеринден бириси – къумукъ шаир Абдурагъман болгъан. Ол XVIII-чи асруну экинчи яртысында, къакъашуралы Магъаматгъажини ва Аймесейни аглюсюнде тувгъан.

Ол Ширванда (Азербайджанда) ва Аварда хыйлы йыллар белгили алимлени ва дарс беривчюлени

алдында охуп, терен билим алгъан. Сонг ол Къумукътюзге къайта ва мундагъы гъар тюрлю юртларда (Алхожагентде, Къакъашурада ва башгъа ерлерде) къадилик-моллалыкъ юрютген.

Шариатны къанунларын, арап ва тюрк тиллени теренден билеген алим гъисапда белгили болуп арагъа чыкъгъанда, Абдурагъманны янына гъар тюрлю ерлерден – Авардан, Лезгистандан, Къумукъдан шакиртлер гелип, ону алдында охуп, яхшы билим алып гетгенлер. Озьюню динге берилгенлиги, къылыкъ якъдан оър даражада тазалыгъы, ону шайых даражагъа да чыкъмакълыгъына имканлыкъ берген. Ол XIX-нчу асруну орталарында гечинген.

Оъмюрюню артдагъы йылларында ол Атлыбоюн деген юрта (гъалиги Ленингентни ювугъунда) яшагъан. Бу себепден огъар бир-бирде «Атлыбоюнлу Абдурагъман» деп де айтылып къала.

Абдурагъман кёбюсю гъалда тюрк-къумукъ къатыш тилде шиърулар яратгъан, оланы авадан пайы динчиликге-супучулукъгъа багъышлангъан. О тайпа шиъру асарлагъа «тюрклер» деп айтыла. Бу себепден, авторгъа халкъ «Тюркчю Абдурагъман» деп ат къойгъан болгъан (Гъасан Оразаев).

Уьлгю: хыйлы-хыйлы, тюрлю-тюрлю, айлар-йыллар, уьягълюсюнде...

82. Ёмакъдан алынгъан гесекдеги сёзлени къоллап, къошма сёзлер де, жут сёзлер де этигиз, сонг атлыкъланы айры язып алып, шо атлыкълардан жумлалар къуругъуз. Жумлаланы жанланы гъакъында къууарсыз.

Муна, гъали-гъалиде,
Бизден хыйлы ариде,
Бир сувчу къатын болгъан
Ярлы ую яшдан толгъан.
Ол яшлардан къувана,
Ону аты да Нана.

Хоншуда кѣп сѣйлейген,
Тек яшланы сѣймейген,
Бирдагъы къатын болгъан,
Ону аты да Жогъан.
Сѣзню мунда бѣлейик,
Гѣгюрчюнге гелейик.

Буту сынгъан гѣгюрчюн,
Тас этип бары гючюн,
Гелип сув ёлгъа къона,
Языкъны гѣре Нана.
Бары ишин унутуп,
Уьркютмей ону тута.
Тез уьйге гелип, таза
Бир чюпюрекни яза.

Байлай бутну киришлеп,
Яра йибере ишлеп.
Яшлар чабып гелелер,
Гѣгюрчюнню гѣрелер.

Сув ичирип, аш берип,
Бетин-башын оббелер.
Сююнмекден гъариси,
Айрокъда бир тириси,

Тавуш эте гьар янгъа,
Ёлукъгъан-ёлукъгъангъа.

Жогъан эшити биле,
Алгъасап чабып геле,
Тилеп айта Нанагъа:
«Гёгюрчюнню сат магъа,
Муну этине оьлемен,
Айтгъан багъанг бермен».

Яшлар огъар терс къарай,
Нана да айта булай:
«Бу чу сют акъ гёгюрчюн,
Аявлу яшлар учун.
Мендей бу да анадыр,
Балалары боладыр.
Муну сойма къоймасман,
Нас байлыгъынг сагъадыр!»

Аткъай.

Уьлгю: она-муна, ариде-бериде, къатынгиши,..
къатын, сувчу, ую, яшдан, аты, Нана,..

83. Уьягълюгюздегилени атларын языгъыз.
Оланы гъакъында учитель булан хабарлагъыз.
Уллатагъызны, улланагъызны, инигизни, гиччи
къызардашыгъызны гъакъында жумлалар языгъыз.
Жумлаларыгъызны къычырып охугъуз. Анагъызны,
атагъызны гъакъында хабарлагъыз. «Мен анамны
кёп сюемен», «Атам булан биченде, агъачда» деп ат
салып, сочинение языгъыз.

84. Ким кѣп язар. Картаны да кѣоллама ярай.

Шагъарланы атлары...

Юртланы атлары...

Оьзенлени атлары...

Игитлени атлары...

Тавланы атлары...

Язывчуланы атлары...

85. «Мени ата юртурм» деп баш да салып, юртугъузну ерлерини атларын языгъыз. Оланы гъакъында билегенигизни языгъыз. Шо ерлеге шолай атлар неге кѣоюлгъанны да языгъыз. Ерлеге атлары кѣоюлгъан гишилер кимлердир?

86. Анагъыз этеген бары да ашланы атларын языгъыз.

Уьлгю:

Пилав, гъинкал,...

87. Гиччи яшланы тилиндеги атлыкъланы языгъыз.

Уьлгю:

датай — кампет

гъачив — сыйыр

88. Гиччи яшланы атларын языгъыз. Оланы кѣоллап, гиччинева сочинение тизигиз. «Мени ини-вюм Мамакъ», «Мени кѣурдашым Асюк».

89. Санама болмайгъан предметлени языгъыз. Олар – лар къошумча булан нечик маъна берегенни айтыгъыз.

Уьлгю:

Нап, ун, сув, будай, шекер,...

Наплар, унлар, сувлар, будайлар, шекерлер,...

90. «Акъ гёгюрчюн» деген ёмакъдан кёплюк къалипдеги атлыкъланы язып алыгъыз.

91. Бир суратгъа гёре хабар тизигиз. Ёлдашларыгъызны сочинениесине кыймат беригиз.

92. Сизин агълюде къоллангъан суратланы (ашамлыкълны), савут-сабаны атларын эки тапкъыр этип языгъыз: Биринчи тапкъырда текликде де, кёплюкде де къолланагъан атлыкълар болсун, экинчисинде янгыз теклик санавда айтылагъанлары эсгерилсин.

Уьлгю:

къазан – къазанлар туз

93. Тюпде берилген сыпатлыкълагъа сиз билеген чакълы атлыкълар языгъыз.

Къызыл...

бийик...

алаша...

гючлю...

къарангы...

акъ...

гиччи...

узун...

къатты...

аччы...

татли...

йымышакъ...

ачувлу...

Уьлгю: сари алма, къумач, шаптал, жижек, кюреге, пастан, япыракъ, кокан, сыйыр, карандаш, къайыр, апельсин, кюлай, кама, гъабижай.

94. Жумлаланы генглешдиригиз.

Биз эртен тез... баргъан эдик. Арив исси гюн эди. Бир-бирибизни... тынглай туруп... етишгенни билмей къалдыкъ. Муна... тебе. Мундан... гёркуне. Барыбыз да... олтурдукъ, ял алдыкъ. Учитель бизге... айтды. Тюш болду. Гъар... оьзлер гелтирген ашларын чыгъарды, арагъа салды. Татывлу ашап, хабарлап битген сонг, юртну авлакъларыны аривлюгюне тергевюбюзню бакъдырды. «Гьона... тала, ондан гетерилгенде... тебеге чыгъабыз...» – деп, ерлени атларын, оланы тарихин айтды.

95. «Тюлкю-тюлкю тюнбеки» деген ёмакъдан жанланы атларын (олар уллу гъарплар булан язылгъан) байлангъан ишликлери булан бирче язып алыгъыз, сонг оланы башгъа сёзлер булан генглешдиригиз.

96. «Биз анабызгъа нечик кѣмек этебиз» деген темагъа гиччирек сочинение языгъыз.

Эсде сакъла: сабанчылыкъ, гьинкал, гьалтама, буршуна, кюреге (корага), кюлай, гьабижай, къарангы, къатты, татли, пилав, къабакъ чуду, кюрзе, долма, гиччи, йымышакъ, ачувлу.

97. Тюдде берилген гесекдеги атлыкъланы язып алыгъыз, теклик санавдагъы атлыкъланы кѣплюкге, кѣплюкдеги атлыкъланы текликге салыгъыз. Хас атлыкъланы кѣплюк санавгъа салма болмайгъанына тергев беригиз. Атлыкъланы тамур гесегин ва къошумча гесегин гѣрсетигиз. Бир-бир атлыкъланы маъналарын гѣрсетигиз. Къошма сѣзлер нечик сѣзлерден этилгенни де гѣрсетигиз. Рус сѣзлени айрыча язып алыгъыз.

2. Боранлы гече.

– Уллубий, сен, вѣре, ялкъма. Муаллимлеринге тынгла. Мен сени янынга геле турарман, – дей Магъмут, Уллубийни парахат этип гетегенде.
– Англадынгмы? Вѣре, тынглавлу бол. Уллулар айтагъанны эт.

– Яхшы, агъав. Сен узакъ къалмай гелерсен, яхшымы? – деп къычыра Уллубий ону артындан.

– Гелермен! Эсен тур, Уллубий!

Мундагъы бир класлы рус школа юртну ягъасындагъы эки къабат уллу бинада ерлешген. Ишартыда о заман Апшерон полк деген бир пача асгери тура болгъан. Школа шо асгердеги офицер-

лени яшлары учун ачылгъан. Уллубийни атасы офицер де, бий де болгъаны саялы шо школагъа къабул этгенлер.

Уллубийге школада янгы опуракъ да гийдиргенлер, ятма ер де гёрсетгенлер. Бир сёз де русча билмейген Уллубий, башлап яшланы арасында буюгъуп тура. Яшлар тамашалыкъ этип къарайлар. Орамлар булан бугъар бир затланы англатма уруналар. Бир-эки жумадан Уллубий яшлар булан гъаллаша, олар булан ойнайгъан бола, рус сёзлени уйрене.

Арадан ярым йыл гете. Уллубий русча сёйлеме уйрене. Рус яшлар булан къурдаш бола. Дарсларын бек муштарлы уйрене. Бир гюн яшлар коридорда бёрклерин чююп ойнап турагъанда, булай иш бола. Бир яшны бёркю Николай пачаны тамда илинген суратына тийип, сурат ерге тюше ва уватыла. Къавгъа гётериле. Бу ишни ким этгенни ахтаралар. Бирев-биревге саллай. Шо вакътиде къысгъа къара сакъаллы директор гирип геле.

– Ким этди бу ишни? – деп акъыра директор. Ону къоркъмакъдан бети агъаргъан, гёзлери аралгъан. Яшлар пыса.

– Она, шо яш алып атды мени бёркюмню! – дей аста тавуш булан сари чачлы яш, бурнун тарта туруп.

– Бары да Уллубийге багъалар.

– Агъа, Бек-Буйнакский – деп, директор шоссагъат Уллубийни къулагъындан тутуп тарта.

– Господин директор, мен тюгюл эдим, – дей Уллубий (М.-С.Ягъияев).

АТЛЫКЪЛАНЫ ГЕЛИШЛЕГЕ ГЁРЕ ТЮРЛЕНИВЮ

Атлыкълар жумлаларда башгъа сёзлер булан байланагъанда, гелиш къошумчаланы къабул эте. Къумукъ тилде алты гелиш бар.

Гъар гелиш белгили суаллагъа жавап бере. Адамлар булан байлавлу сёзлер ким? деген соравгъа, къалгъан предметлер не? деген соравгъа жавап бере.

Баш гелиш ким яш не? уьй, улакъ.

Еслик гелиш кимни? яшны нени? уьйню, улакъны.

Багъым гелиш кимге? магъа негер? уьйге, улакъгъа.

Тюшюм гелиш кимни? яшны нени? не? (гёрдюм) уьйню, улакъны.

Ер гелиш кимде? яшда неде? уьйде, улакъда.

Чыгъым гелиш кимден? яшдан, неден? уьйден, улакъдан.

98. Адабиятдан охуйгъан хабарыгъыздан гелиш къошумчалары булангъы сёзлер бар жумлаланы язып алыгъыз. Олар къайсы гелиште экенни айтыгъыз. Гелиш къошумчасы булангъы атлыкъларгъа ишликлерден таба сорав салыгъыз.

99. Тюпдеги сёзлени еслик, тюшюм, багъым гелишни къалиплерине салып, жумлалар къуругъуз.

Янгур, ел, булут, гюн, сыгъанакъ.

100. Ана деген сёзню гелишлеге гёре тюрлендирип, 6 жумла языгъыз яда «Ананы аявлагъыз» деген баш булан сочинение языгъыз.

101. «Боранлы гече» деген гесекден Уллубий деген сёз тюрлю-тюрлю гелиш формаларда ёлугъагъан жумлаланы язып алыгъыз ва шо сёз къайсы гелиште экенни айтыгъыз.

102. Жумлалар къуругъуз. Атлыкълар къайсы гелиште экенни айтыгъыз.

103. Тюддеги ёмакъны артына ерли языгъыз, атлыкъланы табыгъыз, къайсы гелиш формада экенни айтыгъыз.

Арсланкъаплан да, бёрю де, тюкю де гъавгъа чыкъгъанлар. Олар гъавда эшек де, къоян да тапгъанлар. Арслан азыкълны уйлешмеге бёрюге тапшура...

104. Сиз озюгюз кёп сюеген ёмакъны языгъыз. Атлыкъланы тюбуне гъыз тартыгъыз. Сонг класда охугъуз.

105. Атлыкъланы табыгъыз, жаяланы ичинде атлыкъланы къайсы гелиште экенни гёрсете туруп гесекни гёчюрюп алыгъыз, охуп англатыгъыз.

Агъачлыкългъа етишдик. Огъ, бу гёзеллик! Къызыл, сари, яшыл япыракълы тереклер. Тойгъа барма безенген къызлар йимик. Дюньядагъы нечакъы тизив къурулгъан парк да тенг гелмес гюз агъачлыкългъа. Муна гоган уълкюлерден оътюп

барабыз... Бишип киш къара болгъан. Мен юрюп барагъан кюйде узатылып увучумну толтуруп аламан. Авзунгда ирип къала. Бир туршлу тие дагъы! Яш йыллар эсге тюше. Гоганны кёп чёплегенбиз, гъатта шагъаргъа элтип сатма да сатгъанбыз... Гъона, сокъмакъны онг ягъында гертме терек. Терекни тюбю хали-халча яйылгъандай – сап-сари гертме япыракълагъа бёленип тура. Алып ашайман (Камал Абуков).

106. Тюпде берилген гесекден атлыкъланы табыгъыз, язып алыгъыз. Агъачлыкъ булан байлавлу дагъы да атлыкълар къошугъуз.

– Сиз агъачлыкъны нечик пайдасы барны билсегиз, бир агъачны гесеген гишини гёрсегиз де, ону булан давлашажакъ эдигиз, – деп, масхараны къоюп, лакъыргъа гиришди.

– Агъачлар болмаса, шулай булакълар боламы эди?! Янгурлар явамы эди. Агъачлыкъны озюн айтмагъанда да, онда яшайгъан къыр жанлар: къоянлар, тюлкюлер, донгузлар, аювлар, порсукълар – олар бары да байлыкъ тюгюлмю? Оланы терилеринден адамлагъа пайдаланмакъ учун нече тюрлю зат этиле. Чум, гертме, алма, обгюзьемиш ва озгелери артындан аз яшны агъачлыкъгъа чапдыртамы, – деп, биз билмейгенде йимик, агъачлыкъны пайдасын айтып йиберди. Ял болгъан сонг, ишни янгыдан башладыкъ. Шо иш пландан артыкъ биринчи майны гъюрметине этилине эди. Шолайлыкъда ахшамгъа ювукъ болду (Абдулкъадир Вагъабов).

107. Түпдеги гесекни, жаялардагы атлыкъланы тийишли гелиш формалагъа салып, гөчүрүп алыгъыз.

Директор шо меселде акъыра, къазаплана. (Уллубий) тынглама да сүймей. Бу (иш) ол бек къоркъа. Неге туюл, (школа) къарайгъан (инспектор) бу хабар етишсе, сөз тиежек. (Директор) (иш) тайдырма да ярай. Яшырып къойма да (директор) къоркъа. Билсе, дагы да яман. Не этме герек? Директор ойгъа бата. Тезлик булан бир (чара) гөрме алгъасай. Масхарамы (пача) суратын сындырмакъ?

Директор артда да, (Уллубий) (школа) къувалап, оъзю бу(иш) тазаланма токъташа. Приказ яза.

Бу хабар Муселемавулдагы (Магъмут) етише. О да тез (Ишарты) тербене. Геливюнде (директор) янына гире. Уллубийни (школа) къоймакъны тилей. Тек (директор) огъар тынглама да сүймей. Пайда чыкъмажакъны билгенде, Магъмут (Уллубий) шо баягы (арба) да миндирип, (ёл) тюше (М.-С. Ягъияев).

108. Түпде берилген атлыкълар тийишли ишликлер къошуп, жумлалар тизигиз.

мишик...	чагъан...
сыйыр...	къабан...
бөрю...	арсланкъаплан...
аюв...	тюлкю...
тавукъ...	къозу...
хораз...	эчки...
чычкъан...	къочкъар...
къаз...	ирк...
гюргюр...	хонажин...

Уьлгю: Мишик мавуллай, тырнай, ялай, юхлай, тута, ашай, ойнай.

109. Тюпде берилген атлыкълагъа еслик гелиш-деги тийишли атлыкълар къошуп, сёз тагъымлар этигиз, 5 сёз тагъым булан жумлалар къуругъуз.

...япырагъы	..тюбю
...тамуру	...какичи
...чечеги	...солпучу
...бутагъы	...обзеги
...мююзю	...къылы
...къулагъы	...ягъасы
...сабы	...этиги
...пенти	...къурсагъы
...тегенеги	...ичи

Уьлгю: Терекни, китапны, юзюмню, гюлню, япырагъы.

110. Еслик гелиш формадагъы сёзлеге тийишли чакъы атлыкълар къошугъуз. 5 сёз тагъым булан жумлалар къуругъуз.

Терекни...	сыйырны...
обзенни...	юртну...
чакъны...	шорпаны...
тюлкюню...	китапны...
къоянны...	директорну...
алманы...	учителни...
этни...	ананы...

Уьлгю: Терекни бутагъы, япырагъы, тамуру, чечеги, емиши, тюбю, устю, салкъыны, башы, агъачы.

111. «Къойкъошда» деп ат салып, багъым, ер, чыгъым гелишлердеги атлыкъланы къоллап, сочинение яда жумлалар языгъыз.

Къошгъа, тавда, юртдан, авлакъда, пуршумукъдан, чалилерде, итлеге, къойлагъа, бёрюден, одамандан, кулайлагъа, карасда, очакъгъа, сагагъа, ахшамгъа, тюшге, гечеге, сютден, итлерден, итлени хожасына, бёрюлеге, ерлерине, артгъа, гечеден эртенге ерли, къозулагъа, гъарзисине, таягъына, тулукълар, хуцирисине, хуцириден, тангъа, Акъбилекге, Бойнакъдан, Сарижангъа, Тулагъа, Арсландан, Дёртгёзде, Тарзанда, гёзетге, элеклевге, сиривде, сиривге, сиривден, къаракъушгъа, къошдан, чакъалагъа.

Пуршумукъ – къошну къырыйында къойлар тюшде рагъатланагъан ер (савгъанча, савгъан сонг).

Сага – къойлар ашамагъан янгы ер.

Хожаны – итлени башы (вожак) .

Тулукъ – териден этген къой савагъан зат (эчкини терисинден этиле).

Хуцири – къойчу сумка (улакъны терисинден этиле).

Арипгъа! – шолай айтып, итлени къойлар гечеге токътагъан ерге йибере.

Элеклев – эртен тез къозуланы аналарындан айырыв.

Къаракъуш – къойчулар къалгъан гъалтамасын, этин, аякъларын (сукараларын) итлер тиймесин деп сакълайгъан бийикдеги къаракъушгъа ошайгъан четен.

112. Текстдеги атлыкъланы байлангъан сёзю булан язып алып къайсы гелиште экенни жаяларда

гөрсете туруп языгъыз, сонг охуп, атлыкълагъа соравлар салып, гелиш форманы маънасын айтыгъыз.

Абусупьян лап гиччи заманындан берли охувгъа бек муштарлы, гъар нени де билмеге сюеген яш болуп чыгъа. Шону эс этген атасы уланына яхшы билим бермеге токъташа.

Ата юртундагъы мадрасаны яш болжалдан алда битдире. Атасы ону шо замангъы инг уллу дагъыстанлы алимлени алдында охумагъа йибере. Абусупьян арап тилден, адабиятдан, астрономиядан, географиядан, философиядан, медицинадан, тарихден, физикадан, тил илмулардан мугъкам билимлер ала. Ол, ата юртуна къайтып, Гюнтувуш адабиятны уллу язывчуларыны чебер асарларын, къумукъ халкъ авуз яратывчулугъун уйрене, юртлардан айланып, Йырчы Къазакъны йырларын жыя.

Шо вакътилерде пачаны Кавказдагъы ишлерине къарайгъан, Тифлис шагъардагъы наместнигинден (сердеринден) Темирханшурагъа кагъыз геле. Кагъызда арап тилден ва дюнья яшаву гъакъындагъы илмуланы уйренмек учун Дагъыстандан эки жагъылни Къазан шагъаргъа йиберигиз деп язылгъан болгъан.

Абусупьянны Татарстангъа йиберелер. Онда ол Къазан, Оренбург шагъарларда туруп, айланадагъы элlege аты айтылгъан татар алимлени алдында охуй. Язывчу гысапда чыныгъып, дюнья яшавундан кёп затланы билип, Абусупьян 1902-нчи йылда Дагъыстангъа къайта.

Уьлгю: гиччи заманындан берли охувгъа муштарлы уланына билим берме токъташа.

113. Жумлалардагъы бюртюклени орнуна Солтанмут деген хас атлыкъны тийишли гелиш формагъа салып, гъар гелиш форма булан жумла язып алыгъыз, анализ этигиз. (Солтанмут – шавхалны къабартылы къатынындан болгъан уланы) ... агъасы Зурхай бийге сыйынмакъ, бавур этдей биригип яшамакъ ва ону душманларына къаршы турмакъ учун ата юрту Таргъугъа геле. ... Яш юрегин устазы Авабини: «Гёз тирисинде бир-бирине сыйышмагъан дос-къардаш, агъа-ини тёбелерде тоймай ятгъан тор ат йимик къарывсуз болур» деген сёзлери бирликге, татывлулукъгъа балгъа йимик тарта. ... танымаса да, къапучу ... ёлдашларын танып, хош-беш де этип, атлыланы юртгъа соравсуз-соргъусуз гирмеге къоя.

114. Тапшурувдагъы точкаланы орнунда Солтанмут деген сёзню тийишли гелиш **формагъа** салып, оьзбашыгъызгъа анализ этигиз.

Таргъуда тувса да... онда яшамагъан, ... ата юртун биринчилей гёре демеге ярай. Неге десе... ...Таргъудан йыракъдагъы Бавтогъайда эмчек ананы ожагъында чайкъалгъан, яшлыгъы да онда оьтген. Гъакъылбалыкъ йылларында буса ..., ата юртуна къайтарылмай аманатгъа берилип, Дербентге йибериле. Онда ... эр санына гирген, гъакъылгъа токъташгъан, пагъмулу асгербашына ерли оьсген. Бырынгъы Дербентни къудратлы баруларындан сонг, Таргъуну тогъаслы къапусу ... оюнчакъ йимик гёрюне. Шавхалны къалабашы «къонакъ» ...

илиякълы кършылай, ... алдына да тюшюп, бийик посагъалы, кёзюрлекген эшиклени алдына етишдире (Баммат Атаев).

115. Уьягълюгюздеги адамланы атларын кьоллап, оланы тюрлю-тюрлю гелиш формалагъа салып, жумлалар яда сочинение языгъыз. Сочинениегизде атагъыз, анагъыз, инигиз, агъагъыз, къызардашларыгъыз, уллатагъыз, улланагъыз, гелинигиз сав гюн не этегенни, нечик турагъанны, атларын айтып да, атам, анам,... деп де языгъыз.

Уьлгю: Бизин уьягълюбюзде беш гиши бар: атам Магъаммат, анам Абидат,... Атам школада учитель болуп ишлей. Атам озюнью... кёп сюе.

Эсде сакъла: асгербашы, къалабашы, соравсуз-соргъусуз, хош-беш, дюнья, адабият, жагъил, гечеден эртенге, пуршумукъ, хуцири, къазаплана, авзунг.

116. Тюпде берилген ишликлеге тийишли гелиш формадагъы атлыкъланы языгъыз.

Яшай...	этиле...
тура...	ювукълаша...
чыгъа...	гире...
кърккъа...	етише...
бара...	олтура...
геле...	гете...
мине...	сююне...
тюше...	гёрюне...

Уьлгю: юртда, шагъарда, тавда, къотанда, махиде, сувда, агъачлыкъда, юртдан, уьйден,

атангдан, гюренден, шагъардан, сувдан, биченден, топуракъдан, ашдан, киседен, къотандан, къолдан, ичинден чыгъа.

ОРУНЧА

Орунчаны гъакъында англав

Мен, сен, о (ол), биз, сиз, олар деген сёзлеге бет орунчалар деп айтыла Бет орунчалар сёйлейген гишини (*мен*), тынглавчуну (*сен*), лакъырда ортакъчылыкъ этмейген гишини яда предметни (*о, ол*) гёрсете. Орунча тилни гесими.

Орунча бетлеге ва санавлагъа гёре тюрлене:

1-нчи бет *мен*   *биз*

2-нчи бет *сен*   *сиз*

3-нчю бет *о,*   *ол, олар*

117. «Бизин класда» деген темагъа, бет орунчаланы къоллап, 6 жумла языгъыз. Шо орунчаланы бетин ва санавун айтыгъыз.

118. Сиз охугъан хабарлардан бет орунчалары булангъы жумлаланы язып алыгъыз. Орунчаланы тюплерине гъызлар тартыгъыз, олар къайсы бетде ва санавда экенни айтыгъыз.

119. Текстде бар бет орунчаланы язып алыгъыз.

Давда

Бир гезик бизге дёрт сутканы узагъында окоплардан чыкъмай турма тюшдю. Фашистлер де тербенмей эди. Ашны да бизге янгыз къашкъаралгъанда гелтире эдилер. Бирден фашистлени де, бизин де арабызда, олю майданда, къоян гёрюндю. Къайдан чыкъды, нечик чыкъды, мен билмеймен. Ол гетме ер табып билмей, бир олай къача, бир булай къача. Сонг не болгъанны да мен билмеймен. Тек шо къыяматгюнге тюшюп къалгъан къоянны мен унутуп болмайман (М. Абуков).

Ахырынчы жумлада ёлугъагъан атлыкъланы гелишлерин айтыгъыз.

Къача деген сёзге маънасы ювукъ сёз языгъыз.

120. Эки яшны лакъырлашывун языгъыз. Шо лакъырлашывда *мен, сен, о (ол), биз, сиз, олар* деген орунчаланы кьоллагъыз.

121. Жаяланы ача туруп языгъыз.

(Мен) Петя деген бир кьурдашым бар. (О) анасы Елена Сергеевна больницада доктор болуп ишлей. (Олар) бизин юртгъа гелгени уьч-дёрт ай бола. (Биз) больницаны кьырыйында турабыз. Петя инг башлап мени булан таныш болду. Аз-маз тьгюл русча билмейгениме талчыгъып, мен шо гюн бир де сьйлемей иннемей турдум. Петя да заманда бир иржайып магъа кьарай эди. Бир нече гюнден сонг мен (ол) булан сьйлеме башладым (М. Ягьияев).

Кьурдаш деген сьзге маъна якъдан ювукъ сьзлер языгъыз.

Больницаны деген сьзню созукъ авазларыны белгилерин айтыгъыз.

122. Кьурдашыгъызгъа кагъыз языгъыз. Шо кагъызда бет орунчаланы кьоллагъыз.

123. Ишликlege тийишли кьалиплерде бет орунчалар кьошугъуз.

...охуй. ...ишледигиз. ...охудум. ...бардынг.
...яздыкъ. ...гьрдю. ...яшындым.

124. Тьпде берилген гесекдеги бюртюклени орнуна бет орунчаланы тийишли гелишге салып, гьчюрюп алыгъыз.

1. ...геч кьайтдым. 2. Шо аш ...шонча да арив

тийди чи – бары да яшлыгъым гёз алдыма гелип къалды. 3. ...бир-бирде хоншулар лакъыргъа жыйылагъан вакътилер бола эди. 4. ...там тюпде бир ерге де жыйылып, улдулар айтагъан хабарлагъа авузубузну да ачып тынглай эдик. 5. Ун йылы-йылы, йымышакъ: кысымынга кыссанг, гьалтама болуп къала (К. Абуков).

125. Озьюгюз эшитген, охугъан ёмакълардан орунчалары булангъы жумлаланы языгъыз.

Уьлгю: Ону да ашап къоялар. «Мен бугюн оразаман», – дей бёрю.

126. Бюртюклени орнуна орунчалар языгъыз.

1. ...Къумукъ тюзден токуп болмайман (К. Абуков).
2. Язбаш, ...яшлыгъым эсге саласан (П. Абукова).
3. Ким эдинг ...мени тавдан тюшюрген (И. Керимов).
4. Салам болсун ...азиз элиме, тынышыма янгы гъава береген (А. Салаватов).

Азиз деген сёзге маъна якъдан ювукъ сёз языгъыз.

Эл деген сёзню гелишлеге гёре тюрлендиригиз.

127. «Мен» деген орунчаны гелишлеге гёре тюрлендирип, озьюгюзню гъакъыгъызда жумлалар языгъыз.

128. Тюпдеги жумлаланы охугъуз. Орунчаланы бетин, санавун, гелишин жаялагъа языгъыз.

1. Юсуп Акаевни гъакъында язагъанда бир-бирде оюм объюмден де ихтиярсыз ону да, мени де яш йылларыбызгъа чыгъып гете (И. Керимов).
2. Олар барысы да шофёргъа къарадылар. Шофёр буса олагъа, оьрге гётерип, чемоданны гёрсетди (З. Атаева).
3. Сиз нечакъы бир-биригиз булан эришсегиз де, мен айтаман чы сизге: гелимни башы инг башлап сугъарывда (У. Мантаева).

Яш, оюм деген сёзлерде нече аваз ва нече гъарп барны токъташдырыгъыз.

Йылларыбызгъа деген сёзню тизимине гёре чечигиз.

129. «Сен» деген орунчаны гелишлеге гёре тюрлендирип, ёлдашыгъызны гъакъында 6 жумла языгъыз.

130. Уйде, «Мен ата юртума не яхшылыкъ этме сюемен» деп баш да салып, юртугъуз учун не этмеге сюегенни гъакъында гиччирек сочинение язып гелигиз.

131. Тюпдеги текстде Къазакъ деген сёз гъар жумлада такрарлана. Шо сёзню бир-бир гезиклерде орунча булан алышдырып, текстни тюзлегиз.

Йырчы Къазакъ

Дагъыстанны уллу шаири Йырчы Къазакъ 1830-нчу йылда тувгъан. Къазакъны объюнден чыгъарып йыр айтмагъа ътесиз пагъмусу болгъан.

Бара-бара Къазакъны шо пагъмусу савлай юртгъа, сонг буса айлана якъдагъы юртлагъа яйыла. Халкъ Къазакъны атына «йырчы» деген сёзню де къошуп, ол къумукъланы яшавунда ва адабиятында Йырчы Къазакъ деген ат булан къала. Йырчы Къазакъ яшавдагъы къыйын гъалланы, тюзсюзлюклени суратлап, бай-бийлеге тийдирип, кёп йырлар чыгъаргъан.

132. Жаялардагъы орунчаланы тийишли гелишлеге салыгъыз, жумлалар къайсы ёмакъдан алынгъанны айтыгъыз.

1. «Сен (мен), этге умут этдирип, экмекден де къуру къойдунг», – деп, тюлкюню ашамагъа суюе.
2. Гъали (сен) не болду? Сен (мен) сёйлемединг. Олай буса (мен) де (сен) къоюп, башгъа ерде Ватан тутма герекмен.
3. «Чохай, чохай, ананг гелди – ач эшикни», деп къычырарман, сонг (сен) эшикни ачарсан.
4. Бир гюн хан, уланларын чакъырып, айта: «Мен оьзюм оьлгюнче, (сиз) къатынлар алмагъа суюемен».

133. Тийишли ерлерде такрарланагъан орунчаланы атлыкълар булан алышдырып, гёчюрюп языгъыз.

Зайналабит Батырмурзаев

Зайналабит Батырмурзаев къумукъ совет адабиятны башлагъанлардан бириси. Ол 1897-нчи йылда Яхсайда тувгъан. 1917-нчи йылда ол Темир-

Хан-Шурагъа геле. Уллубий Буйнакский огъар «Тангчолпан» журналгъа редакторлукъ этмекни тапшура. Ол шо йылларда Совет гъакимлиги учунгъу ябушувну ал сыдраларында чалыша. Ол 1919-нчу йылда, объуне янгы 22 йыл битгенде, деникинчилени къолундан оълюп гете.

Текстде ёлугъагъан хас атлыкъланы табыгъыз.

Эки хас атлыкъны алып, гелишлеге гёре тюрлендиригиз.

134. «Ата-анабыз уйде ёкъда мен гиччи къызардашларыма, инилериме нечик ишлер тапшураман» деген темагъа сочинение языгъыз. Сочинениеде *мен, сен, о (ол), олар, биз, сиз* деген орунчаланы тюрлю-тюрлю гелиш къалиплери болсун.

135. Белгиленген атлыкъланы орунчалар булан алышдырып языгъыз.

Бу иш тезде болду. Юсупгъа етти-сегиз йыл бите болгъандыр. Бир керен яйда объенде киринип гелегенде **Юсуп**, билмей, бир шиша гесекге басып къойгъан. Юсуп онг аягъыны бармагъын яман гесген. **Юсупну** аягъы авурта эди, къанай эди. Юсуп чабып уъуне гелди. Юсупну атасы бакъаяпыракъ алып гелди, ярагъа шону къаплап байлады. Узакъ къалмай яра саппа-сав болду (И. Керимовгъа гёре).

Текстден къошма сёзню табыгъыз.

Биринчи жумладагъы баш уъюрлени тюплерине гъызлар тартыгъыз.

136. Бюртюклени орнуна тийишли сёзлер сала туруп, язып алыгъыз.

...оьз Ватанымны кёп сюемен. ...асгердеги агъанг булан оьктем боласан. ...уллулагъа гъюрмет, сый этебиз. ...къурдашларыгъыз булан оьктем боласыз. ...каникулланы заманында совхозну бавларында ишлейлер. ... дарслагъа яхшы гъазирлене.

Къайсы жумлада маънасына ювукъ сёзлер барны айтыгъыз. Оьктем деген сёзде нече аваз ва нече гъарп барны токъташдырыгъыз.

137. Гёчюрюп алыгъыз. Бет орунчаланы тюпле-рине гъызлар тартыгъыз.

Мен билемен, Раисат уланъяшны йимик чарчымлы, къатгъан къыз. Нурият буса бек абурлу, иннемей турагъан къыз. Гъеч ону авазы чыкъмас. Ёлдашлары огъар бригаданы тапшурду. Биринчи гюнден башлап ону бригадасы алдынлыкъны алып юрюй. Бизде ярышгъа уллу тергев бериле. Озгъанлагъа тюрлю-тюрлю савгъатлар бериле. Шолай савгъатлар бизге де тюшдю (З. Атаева).

1. Бет орунчаланы гелишин белгилегиз.

2. Текстде ёлугъагъан къошма сёзню табыгъыз, ону тизимине гёре чечигиз.

138. Охув китапдагъы «Олар магъа сёйлемей» деген хабардан бет орунчалар бар жумлаланы язып алыгъыз. Орунчалар къайсы гелиште экенни айтыгъыз.

ОРУНЧАЛАНЫ ТЮЗ ЯЗЫЛЫШЫ

Бет орунчалар гелиш къошумчасы алышынмай языла. Масала: *менде, сенде, ондан, менден, сенден, ондан.*

Да, де; чы, чи, чу, чю гесекчелер бет орунчалардан айры языла. Масала: Мени де, сени де школаны кружогуна язгъан. Биз чи ишибизни битдирдик.

Бет орунчалардан сонг гелген къуллукъчу сёзлер айры ва толу языла. *Масала: мени учун, сени учун, ону булан.*

139. Тюддеги жумлаларда орунчалардагъы башгъалыкъъланы айтыгъыз.

Мен де, сен де, эртен тез туруп, учителибиз булан авлакъгъа барабыз. Менде ашарлыкъ болажакъ, сенде авлакъдан емишлени, тюрлю-тюрлю отланы салмакъ учун къап болсун. Оьзге яшлар йимик биз де геч болмай чыгъайыкъ. Бизде ёкъ затланы бириси яшлар алажакъ. Бизге учитель тюнегюн буюрду: «Сиз де экскурсиядан геч къайтажагъыгъызны ата-анагъызгъа айтыгъыз».

140. Тюдде берилген сёзлер булан жумлалар къуругъуз ва орунчаланы тюз язылышын англа-тыгъыз.

Мени учун, ону учун, биз саялы, сиз чакъы, сен саялы, сагъа гёре, ону йимик, мен чи, о чу.

141. Жаяланы ача туруп языгъыз. Да, де, чы, чи, чу, чю гесекчелени тюз язылышын англа-тыгъыз.

1. Мен (де), Агъмат (да) яшдан берли къурдашларбыз. 2. Биз (чи) бир-бирибизден айрылып да болмайбыз. 3. Ол тюнегюн китабын унутуп биз

(де) кѳоюп гетген. 4. Сен этген яхшылыкѳны мен (чи) унутмажакѳман.

Яхшылыкѳ деген сѳзге маѳна якѳдан кѳаршы сѳз языгѳыз.

142. *Мен, сен, о* деген орунчаланы башлап ер гелишге, сонг чыгѳым гелишге салып языгѳыз. Шо орунчаланы язылышында ва айтылышында нечик башгѳалыкѳлар бар? Эстерилген бет орунчаланы кѳоллап, жумлалар тизигиз.

143. Жаяланы ача туруп языгѳыз. Гесекчелени язылышын англатыгѳыз.

1. Сизин булан экскурсиягѳа мен (де) гелемен. Мен(де) ону китабы кѳалгѳан. 2. Экскурсиягѳа сен (де) гелсенг, атив болур. О зат саялы сен (де) айып ѳкѳ. 3. Язда биз (де) чакѳ ѳтесиз атив бола. Сизин булан агѳачлыкѳгѳа биз (де) гелсек, нечик болур? 4. Сиз (де) ѳкѳ затны биз бережекбиз. Гиччилеге сиз (де) кѳмек этигиз. 5. Бизин булан олар (да) ишлесин. Мени китабым олар (да) кѳалгѳан.

Агѳачлыкѳгѳа деген сѳзню тизимине гѳре чечигиз.

144. *Мен, сен, о, биз, сиз, олар* деген бет орунчаланы гѳар тюрлю гелишлеге салып, «Бизин бав» деген темагѳа сочинение языгѳыз.

Биринчи жумлада иесини ва хабарлыкѳны тюплерине гѳызлар тартыгѳыз.

Бир сѳзню алып, тизимине гѳре чечигиз.

145. Түпде берилген жумлаларда *да (де), чы (чи, чу, чю)* гесеклени тийишли еринде кыошуп, тийишсиз еринде айрыча кыоуп, язып алыгъыз.

1. Ол (да), эливаш, кыалгъан эди атылмай.
2. Исбаният, огъар (да) сёз тиер деп кыоркыуп, бир гюн: «Амалым, сен кыотангъа бармаймысан?» – деп сорады (М. Ягъияев). 3. Ону (да) авлакыда, таза гыавада уйренген юреги мунда гюнден-гюн гыалеклене (М. Ягъияев). 4. Мен (чи) шону дагы кюйде англамагъа болмайман (З. Атаева). 5. Ол (чу) бар зат бир тегиш болмайгъанны биле, шо саялы да бары да затны алданокъ ойлаша. 6. Бир ювукъ адам унутулса, масхарамы? 7. О (чу) оылгюнче бетлев. Тек гыали Макашарип он (дан) да парахат, неге туюл о иш мекенли зукъарисине тапшурулгъан (Аткыай).

146. «Кыурдашлары кёп буса» деген шырудан бет орунчалар булангъы жумлаланы язып алыгъыз. Орунчаларда *да (де), чы (чи, чу, чю), учун, саялы, чакы, йимик* сёзлер нечик язылгъанын англатыгъыз.

147. Түпде берилген сёзлер булан жумлалар кыуругъыз.

Мен де – менде   Сен де – сенде
Биз де – бизде   Сиз де – сизде.

148. Суратгъа кыарап, хабар тизигиз. Хабарда бет орунчаланы кыоллагъыз.

149. Орунчаланы табыгъыз, оланы бетин, санавун гёрсетигиз.

Абдулмуслим булай сёз башлады:

– Хайрулла булан сенден къайрылар да охугъан. Эсимде бар, сиз кёп эдигиз. Тек сенден къайрысы кьонакъ гелмеген.

Сен мени уланымны озгелерден эсе артыкъ сюе болгъан экенсен. Кьоркьмаскъалалы бусанг да, сен гъали Магъачкъалада яшайсан, билемен. Тахшагъардан мунда, бу къачылыкьгъа хыйлы ёл бар. Ёл десе де – Къазма чайкъавдан да бетер, аркъа-торкъа. Аз сююв бу кьатгъакъ ёлларда арбаны ялкьынларыны арасында увакъ харбуз тюшюп къалагъандай, тюшер эди... Биз де сюебиз, балам, сени. Абатынг насипге басылгъан абат болсун. Сен де, сени атанг-ананг да, дос-къардаш – барыгъыз да савболугъуз! (Камал Абуков).

ИШЛИК

Аслу англав (такрарлав)

1. Ишлик деп нечик сёзлеге айтыла?
2. Ишлик нечик соравагъа жавап бере?
3. Ишликни нечик заманлары бар?

150. Сурагъа гёре жумлалар тизигиз. Ишликлени табыгъыз.

151. Ёмакъны чечигиз, ишликлени табып, оланы заманларын айтыгъыз.

Акъ мамукъдай сувукъда,
Сув агъа от ювукъда.
Къышда къар ондан тола,
Яшлагъа йыбанч бола.

Абусустьян АКАЕВ.

152. Тюдде берилген сёзлер гъариси къайсы тил гесекге гирегенни токъташдырыгъыз. Оланы

3 тапкыр этип языгъыз: 1 – атлыкълар, 2 – сыпатлыкълар, 3 – ишликлер.

Ат, атлы, бур, бургъуч, ач, ачгъыч, ачма, ачув, ачувлу, ачуван, гёк, гёгер, атив, ативлюк, сора, сорав, сув, сувлу, сугъара, туз, тузла, тузлу.

153. Мен язбашда не этежекмен? (Ишликлер языгъыз).

154. Тийишли ишликлени къошуп, гёчюрюгюз.

Мен ата юртумну кёп... Юртумну къырыйындан уллу озен агъа. Язда биз озенде..., балыкъ... . Бизин агъачлыкъда не емиш де... . Язбашда юртдуларым бичен..., бавлагъа къуллукъ... . Охувчу яшлар каникулланы заманында лагерде ял... .

155. Ишликлерден атлыкълар этигиз. Маъналары бир-бирине ювукъ ишликлени табыгъыз.

Уьлгю: язмакъ – язывчу.

Макътамакъ –... , сыйламакъ –... , гьюрметлемек –... , абурламакъ –... , билдирмек –... , кьуршамакъ –... , пайламакъ –... , суратламакъ –... , охумакъ –... , къаравулламакъ –... , къалайламакъ –... , сююнмек –... .

156. Шу сёзлерден ишликлер этип языгъыз. Маъналары бир-бирине ювукъ сёзлени табыгъыз. Эки сёзню кьоллап, жумлалар тизигиз.

Уьлгю: таза–тазаламакъ.

Гёс–..., къара–..., къызыл–..., таш–... , буз–... , юху–... , бош–... , сююнч–..., сёз–..., яшыл–..., баш–... , сый–..., къуванч... .

157. Тюпде берилген ишликlege маъналары ювукъ ишликлер языгъыз.

Сайламакъ –..., геземек –..., алгъасамакъ –..., къарамакъ –..., шатланмакъ –..., чачмакъ –..., уьркмек–..., сарнамакъ –... .

Биз сёйлейгенде не заман йырламакъ, не заман сарнамакъ деген ишликни кьоллайбыз?

158. Тюпде берилген ишликlege маъна якъдан къаршы ишликлер языгъыз. Эки ишликни кьоллап, жумлалар тизигиз.

Агъармакъ–..., чыкъмакъ–..., олтурмакъ–..., бермек–..., авдармакъ–..., ачмакъ–..., янмакъ–..., кемимек–..., гетмек–..., учмакъ–... .

Авдармакъ деген ишликни тизимине гёре чечигиз.

159. Шиъруну чебер охугъуз. Ишликлени табып,
оланы бетин, заманын токъташдырыгъыз.

Школа, сагъындым сени

Уьч айны узагъы айрылдым сенден,
Гезедим, ялкъмагъа тапмадым чола.
Тёшюмню бакъдырып таза тав елге,
Сувгъа къармакъ салдым, не яхшы бола!
Шо гюнлер эсимден гетмеген мени,
Болса да, школа, сагъындым сени.

А. Абакаров.

160. Берилген ишликlege, къыйышагъан сёзлер
къошуп, жумлалар тизигиз, ишликлени заманларын
айтыгъыз.

... тура, кюрей, тазалай, бара.

... къайта, эте, къарай, ишлей.

... къыдыра, ялкъа, къайта.

161. Айтывланы битдирип языгъыз, ишликлени
тюплерине гъызлар тартыгъыз. Бир-бирине къаршы
маъналары булангъы сёзлер бар айтывну табыгъыз.

1. Ишлемеген... . 2. Еси ёкъну... . 3. Ал дёгерчик
гъыз этсе... . 4. Арив азар... 5. Янгыз терек... . 6. Гишиге
къую къазсанг... .

Янгыз деген сёзде нече аваз ва нече гъарп барны
токъташдырыгъыз.

162. Ишликлени айырып, уьч тапкъыр этип
языгъыз: гъалиги замандагъы ишликлер, гетген

замандагъы ишликлер, гележек замандагъы ишликлер.

Баргъан, геле, айтды, къаражакъ, ойлай, тюшген, къояр, юхлай, яшынды, уйренежек, токътады, лансыллай, болажакъ.

163. Ишликlege атлыкълар къошугъуз. Оьзюгюз ойлашып, дагъы да ишликлер языгъыз, сонг олагъа да атлыкълар къошугъуз.

... улуй, ...	... тиге, ...
... гюйшей, ...	... жыя, ...
... акъыра, ...	... сюзе, ...
... чарнай, ...	... къача, ...
... саркъа, ...	

164. Къумукъчагъа гёчюрюгюз. Ишликлени тюплерин гызыгъыз.

Наступила зима. Тихо падают снежинки. Солнышко редко выглядывает. Деревья голы. На ветвях голых деревьев лежит снег. Жители леса попрятались от холода. Только белка прыгает с ветки на ветку. Ей не страшны наши морозы.

165. Охугъуз. Русчагъа гёчюрюгюз.

Къыш гирди. Къар явду. Гиччи кёллер бузлады. Яшлар бузну уьстюнде сыргалайлар. Алини конькилери бар. Ол сыргалап билмей. Йыгъыла. Яшлар ону аякъгъа тургъузалар. Къышда яхшы.

166. Тюддеги ишликlege къаршы маъналы ишликлер языгъыз.

чаба	—	геле
олтура	—	тазалай
сёйлей	—	ирий
ишлей	—	ява
тизе	—	юхлай

ИШЛИКНИ БЕТЛЕГЕ ВА САНАВЛАГЪА ГЁРЕ ТЮРЛЕНИВЮ

Таблицаны охугъуз.

Гъалиги заман

Бети

Теклик санав

1-нчи	мен	не этемен?	гелемен
2-нчи	сен	не этесен?	гелесен
3-нчю	о не	эте?	геле

Кёплук санав

биз не этебиз? гелебиз
сиз не этесиз? гелесиз
олар не этелер? гелелер

Гетген заман

1-нчи	мен не этдим?	охудум
2-нчи	сен не этдинг?	охудунг
3-нчю	ол не этди?	охуду

биз не этдик? охудукъ
сиз не этдигиз? охудугъуз
олар не этдилер? охудулар

Гележек заман

1-нчи	мен не этежекмен?	язажакъман
2-нчи	сен не этежексен?	язажакъсан
3-нчю	ол не этер?	язар

биз не этербиз? язарбыз
сиз не этерсиз? язарсыз
олар не этерлер? язарлар

Ишлик бетлеге ва санавлагъа гёре тюрлене.

Ишликни бетлери уьч бар: биринчи бет, экинчи бет, уьчюнчю бет.

Биринчи бетдеги ишлик ишни сёйлейген адам этегенни англата.

Мен ишлеймен. Мен юртада яшайман.

Экинчи бетдеги ишлик ишни тынглавчу этегенни англата.

Сен ишлейсен. Сен китап охуйсан.

Уьчюнчю бетдеги ишлик ишни оьзюню гъакъында

сёйлейген, оъзю лакъырда ортакъчы тюгюл предметни ишин гёрсете.

Ол ишлер. Ол китан охур.

Ишни яда гъаракатны бир предмет эте буса, ишлик теклик санавда бола, бир нече предмет эте буса, ишлик кёплюк санавда бола.

т. с.

к. с.

Мен йырлайман

Биз йырлайбыз

167. Тюпдеги ишликлени бетлеге гёре тюрлендиригиз.

Сёйлемек, ашамакъ, суймек, билмек, гирмек, айтмакъ, чалмакъ, жыймакъ, тюшмек, геле турмакъ, айтып къоймакъ.

168. Эки керен охугъуз: биринчи керен язылгъан кюйде, экинчи гезик ол деген сёзню мен деген сёз булан алышдырып. Дагъы да къайсы сёзлер алышына?

Ол гъар гюн школагъа бара. Школада ол яхшы охуй. Дарслардан сонг ол анасына кёмек эте, гъайванлагъа ем бермеге унутмай. Бавда тереклеге ва оъзге оъсюмлюклеге къуллукъ эте. Ахшам буса ол дарсларын гъазирлей.

169. Тюпдеги ишликлени бетлеге ва санавлагъа гёре тюрлендирип, сочинение языгъыз.

Бизин юрт

Ерлешмек, гёрюнмек, болмакъ, ишлемек,
къурулмакъ, чалышмакъ, оьсмек, безенмек,
тартмакъ, яшамакъ, сююнмек.

170. Суратгъа гёре гиччирек хабар тизигиз.
Хабарыгъызда ишликлени къоллагъыз.

171. «Тавларда язбаш» деген хабардан ишликлени табыгъыз, олагъа сораулар салыгъыз, бетин, санавун айтыгъыз.

172. Тюпдеги ишликлени гетген заманда къоллап, бетлеге гёре тюрлендире туруп языгъыз. Ишликлени арасындан маъналары бир-бирине ювукъларын табыгъыз.

Уьлгю: гөрмек –
гөрдюм   гөрдюк
гөрдюнг   гөрдюгюз
гөрдю   гөрдю (лер).

Яшамакъ, къуванмакъ, сююнмек, тилемек,
чакъырмакъ, билдирмек, ойламакъ.

173. Ишликлени бетлеге гөре тюрлендирип,
сочинение языгъыз.

Бавда

Ишлемек, суймек, бармакъ, сугъармакъ, каза
урмакъ, жыймакъ, чөплемек, тазаламакъ, ашамакъ,
лакъыр этмек, къавшалмакъ, къайтмакъ.

174. Тюпдеги ишликлени бетлеге гөре тапкъыр
этип языгъыз. Гъар тапкъырдан бир сёзню алып, сёз
тагъымлар этигиз.

Охуй, сөйледим, барасан, чапдыкъ, оздулар,
сююндюм, къычырды, къутлагъыз, ойлашаман,
гелсенг, билдирежек, сорайлар, болсанг, гөргенбиз,
гьёкюндюнг, минген, тюшдюк.

175. Бюртюклени орнуна ишликлер языгъыз.

1. Къышда аюв... , язда... . 2. Гюзде кёбюсю
къушлар исси якълагъа ... , язда къурдашларыбыз
... . 3. Учитель ... , яшлар буса ... . 4. Кёк ... , яшмын
...

176. Суратгъа гёре хабар тизигиз. Ишликлени табыгъыз, санавун, бетин, заманын айтыгъыз.

177. Алда гечилген шиърулардан ишликлени алып, уьч тапкъыр этип (биринчи, экинчи, уьчюнчю бетлерде) языгъыз.

178. Жаялардагъы ишликлени тийишли бетде, санавда къоллап, гёчюрюп языгъыз.

Тетрадны янгы бети (ачылмакъ). Тек Маржанат гъалиге бир сатыр сама (язмакъ). Къызъяшны эки гёзю терезеге (тикленмек). Терезени алдында юзюм борлалар пашман (чайкъала). Терезеден гёрюнеген кёкню бир гесеги эсги къумачгъа (ошамакъ). Къарай-къарай туруп, Маржанатны башы айланмагъа аз (къалмакъ).

М. Гъусейновгъа гёре.

ИШЛИКНИ ЖУМЛАДА КЪУЛУЛУГЪУ

Жумлада ишлик хабарлыкъ болуп геле. Хабарлыкъ болуп гелген ишлик иесини ишин яда гьалын гёрсете ва иеси булан санавда да, бетде де гелише:

Мен ишлеймен

Сен охуйсан

О юхлай

Биз гелебиз

Сиз барасыз

Олар къайталар.

179. Охугъуз. Иесилер булан хабарлыкъланы тетрадарыгъызгъа язып алыгъыз. Дёртлюкню бирдагъы керен тергевлю кюйде охугъуз. Сонг, китапларыгъызны ябып, сиз язып алгъан иесилеге ва хабарлыкълагъа гёредёртлюкню тетрадарыгъызгъа языгъыз.

Чайкъала тереклер, бутакълар бийий,
Харс ура япыракълар бу гюнге тувгъан.
Чечеклер иржая тавну бетинде,
Танг чыгъы бетлерин тап-таза жувгъан.

Б. Астемиров.

180. Текстге ат салыгъыз. Иесилени тюбуне бир гъыз, хабарлыкъланы тюбуне эки гъыз тартыгъыз.

Тереклер бюрленмеге башлагъан. Отлар гегерген. Яш да, уллу да язбашны къаравуллай. Гюн шавлаларын себе. Мен гётермеде эшик-терезе этип тураман. Шо вакътиде эки къарлыгъач да гётерме тюпде уя тикме башлады. Узакъ къалмай, оланы

уясы гъазир болду. Жымчыкълар гелди ва бирден уллу ябушув башланды. Гъавада, ястыкъ сёкгенде йимик, тюк яйыла. Ахырда жымчыкълар уягъа ес болду. Къарлыгъачлар дагъы къайтмадылар.

Ш. Альбериев.

181. Ишликлени тийишли заманына, бетине салып языгъыз. Оланы жумладагъы къуллугъун айтыгъыз.

Юртдагъылар уйде сакълайгъан малларын юрт ягъагъа агъач тюплеге отлама (чыгъармакъ). Шолай жыйылагъан гиччи-гиччи сиривлер юртну гъар авулунда (болмакъ). Каникул айларда яшлар гезик булан шо сиривлени (юрютмек). Бугюн Сайтни гезиги. Ону булан Маржанат да барма (суймек). Сайт буса ону озю булан элтме (суймек). Неге тюгюл, бир керен элтип (гъёкюнмек).

М.Ягъияевге гёре.

182. Суратлагъа гёре хабар тизигиз. Яшлагъа атлар къюгъуз. Иесилени ва хабарлыкъланы гёрсетигиз.

183. Сиз гёнгюгюзден билеген шиъруну язып, ишликлени бетин, санавун айтыгъыз. Иесилени ва хабарлыкъланы тюплерине гъызлар тартыгъыз.

184. «Мен объюмню гюнюмню нечик оьтгеремен» деген темагъа сочинение языгъыз.

185. Къайсы буса да бир суратгъа гёре гиччирек сочинение языгъыз. Иесилени ва хабарлыкъланы гёрсетигиз.

ИШЛИКЛЕНИ БЕЛГИСИЗ КЪАЛИБИ

Ишни яда гъалны заманын, бетин, санавун гёрсетмей, атын гёрсетип къоягъан ишликлеге белгисиз къалипдеги ишликлер деп айтыла.

Белгисиз къалипдеги ишликлер не этмеге? деген соравгъа жавап бере.

Масала: *юрюмеге, охумагъа, чапма, гёрме.*

Белгисиз форма ишликни тамуруна *-ма (магъа), -ме (меге)* деген къошумчалар къошулуп этиле.

Масала: *бар – барма (бармагъа), гел – гелме (гелмеге).*

Унутмагъыз: арт бувуну къалын созукъ булан битген ишликlege *-ма (магъа),* арт бувуну инче созукъ булан битген ишликlege *-ме (меге)* деген къошумчалар къошула. Масала: *охума (охумагъа), ишлеме (ишлемеге).*

186. Берилген ишликлени белгисиз къалиплерин языгъыз.

Уългю:

Сагъынаман – сагъынма, сагъынмагъа

гёрежек –

гележек –

барды –

сююндю –

къаравуллады –

айтар –

йиберир –.

187. Тюпде берилген сёзlege белгисиз къалиплердеги ишликлени къошуп, сёз тапкъырлар этигиз.

Сюемен, тарыкъсан, герексиз, башландыкъ, къарадым.

(Оюн: ким кёп белгисиз къалиплердеги ишликлер къошар).

Уьлгю: ишлемеге, охумагъа, йырламагъа, язмагъа, хабарламагъа, бийимеге, сокъмагъа, кёмек этмеге сюемен.

188. Шиърудан белгисиз къалиплердеги ишликлени табыгъыз.

Бир де о терезеге,
Бир де тамгъа уруна,
Къармакъ йимик къайтмагъа
Заман болгъан бурнуна.

Аз къалып турагъанда
Арып-талып тутулма,
Ахырда бир ер таба
Акъ къаргъабыз къутулма.

А. Жачаев.

189. Соравлагъа сиз билеген чакъы белгисиз къалиплердеги ишликлер булан жаваплар беригиз.

Охувчу не этме герек?
Къойчу не этме герек?
Бугюн сен не этме герексен?
Язбашда бавда не этме герек?
Язбашда жанлар не этмеге алгъасай?

190. Ишликлени белгисиз къалиплерин къоллап, къурдашыгъызгъа кагъыз языгъыз.

191. Ишликлени белгисиз къалипге сала туруп языгъыз. Бир ишликни къоллап, жумла тизигиз.

Яшайбыз—... , къувандыкъ—... , сююнген—... , ойнайсан—... , йыбангъан—... , айтажакъ—... , билерсен—... , ачувлангъан—... , онгардыкъ—... , ушатарсан—... .

192. Тюпде берилген плангъа гёре ишликни белгисиз къалиби гъакъында хабарлагъыз.

1. Неге ишликни бу къалибине белгисиз къалип деп айтыла?

2. Белгисиз къалипдеги ишликлер нечик соравагъа жавап бере?

3. Олар гелишлеге гёре тюрленеми?

4. Гъар жавабыгъызны мисаллар гелтирип беклешдиригиз.

193. Янгыз ишликлени язып алыгъыз. Сонг, сиз язгъан ишликlege асасланып, текстге къарамай, ону янгыдан къуругъуз ва тетрадларыгъызгъа языгъыз.

Телиянгур

Будутлар сыкълашды. Олар кёкню гюмезини яртысын къаплады. Гюн гъали де гёрюнмей. Шайтан ел чыкъды. Чангны бурмалап, гъавагъа гётерди. Къойлар мангырашды.

боран ...
ел ...
гюн ...
сыгъанакъ ...
чыкъ ...

196. Хабарлыкълагъа иесилер къошуп, жумлалар этигиз.

Къой	мангырай
...	улуй
...	йылай
...	ойнай
...	юхлай
...	тырнай
...	пышгъыра
...	кишней
...	сюзе
...	тебе.

197. «Школа» деген темагъа бешер сорав жумлалар ойлашыгъыз.

Уьлгю:

Ибрагъим, сен дарслагъа неге геч болдунг?

198. Тюпдеги жумлаланы, ахырына тавушугъузну аста эте туруп, охугъуз.

Сувукъ къыш гетди. Язбаш гелди. Орамлардагъы, къалкъылардагъы къар ирине урунду. Жан-жанывар тербенишди. Гъайванлар авлакъгъа чыкъма башлады.

199. Жумлалар битген ерге бюртюклер салыгъыз.
Янгы жумлаланы уллу гъарп булан языгъыз.

Иссилиги азлаша барагъан гюнеш Гимратавну артына яшынма гъазирлеген акъ тастаргъа ошайгъан булутлар ону бетине ябулгъандай гёрюне шо гъал гюнню шарын сютню ичине тюшген пастан этип гёрсете булакъ башда оьсеген тал тереклени геленткилери узун-узун олар гезел авлакъ чечеклени тунукъландыра табиатдагъы гезелликден Расул къувана.

ЖУМЛАНЫ ЭКИНЧИ ДАРАЖАЛЫ УЬЮРЛЕРИ

Жумланы экинчи даражалы уьюрлери:
белгилевюч, толумлукъ, гъал.

Экинчи даражалы уьюрлер жумланы генглешдире, иесиге, хабарлыкъгъа яда башгъа экинчи даражалы уьюрлеге байлана.

Иесини тюбюне

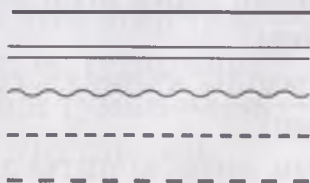
Хабарлыкъны тюбюне

Белгилевючню тюбюне

Толумлукъну тюбюне

Гъалны тюбюне

шулай гъыз тартыла.

Масала:

Талада кзызыл сыйыр отлай.

Сыйыр не эте? – отлай.

Нечик сыйыр? – *кызыл*.
Къайда отлай? – *талада*.

БЕЛГИЛЕВЮЧ

Жумлада предметни (атлыкъны) белгисин гёрсетеген ва къайсы? нечик? къайдагъы? къачангъы? нени неси? кимни неси? деген соравлагъа жавап береген экинчи даражалы уьюрге *белгилевюч* деп айтыла.

Белги деген недир?

Белги – сёзню сан яны, оьлчевю, къадары, тую, заман ва ер булан байлавлу белгиси.

Масала: акъ сыйыр, къара сыйыр, арыкъ сыйыр, къанна сыйыр, къотандагъы сыйыр.

нечик?

Сурукъ ел чыкъды.

къайдагъы?

Тавдагъы бичен йымышакъ бола.

къачангъы?

Эртенги чакъ исси эди.

къайсы?

Шагъарлы къонакъ гетди.

кимни?

Алини китабы янгы эди.

нени?

Сыйырны баласы семиз.

200. Тюпдеги жумлаланы чечигиз. Соравлар салып иесисин, хабарлыкъны табыгъыз. Иесиден сорав салып, белгилевючню табыгъыз.

Къагърулу къыш гетди. Исси янгур явду. Яп-
яшыл от гётерилди. Шат гюнлер башланды. Шашыкъ
гидивлер ойнакълай. Дув бузавлар олай-булай
чаба.

201. Белгилевючлени гёрсетигиз, соравлар
салыгъыз. Олар белгилейген сёзлени табыгъыз.

Ана тилибиз

Ана тилибиз десе, мелте чагъымны
Танг ели шыбышлай, шыбышлай гелип;
Сююнюп гюн сыйпай сют яягъымны,
Анажаным болуп, оьбе иелип.

Торгъай къуш да тангда ва ахшам гечде
Бу гъайбат дюньяда оьз йырын йырлай:
Сиривге баш болгъан сари эркеч де
Оьз тилинде сёйлей – сав сирив тынглай.

Къушлар тавушларын этсе эгер тас,
Орманлар, манг болуп, яс тутар эди:
Къаяларын басып туташ туман-чарс,
Тав башлар тойларын унутар эди.

Акъай Акъаев.

202. Тийишли белгилевючлени сала туруп
языгъыз. Охуп, белгилевючлеге соравлар салыгъыз.
Олар атлыкъланы не белгиси булан айырагъанны
айтыгъыз.

Январны ахырынчы гюнлери. ... ел адамны бетин чюмлеп ала. Гече явгъан .. къар асфальтны уьстюнде сыргъалап уча. Батып барагъан гюнню шавласы ... кекде гюнгюрт чыгъа.

Арадан бираз гетип, ... уьйге ... гелекли ... бирев гирди. Къара мыйыкълы, ... , ... бу улан совхозну председатели Акъмурза эди. Ону гёргенде Завурну ... юреги ачылды..

III. Альбериев.

203. Атлыкъланы тюрлю-тюрлю якъдан белгилейген сёзлер языгъыз.

Чачал,	... терек
сари,	... япыракъ
узун,	... тамур
къынгыр,	... бутакъ
уллу,	... бюр
акъ,	... чечек
гиччи,	... тюр
чубар-ала,	... тавукъ
гюзгю,	... жюжек
оьктем,	... хораз
арыкъ,	... гюргюр
семиз,	... къаз
маймакъ,	... бабиш.

204. Белгилевючлени оьзлер белгилейген сёзлери булан язып алыгъыз. Предметни не якъдан белгилейгенни айтыгъыз.

Гюзгю алма терекни яшыл алмалары булангъы

къынгыр бутагы ачылгъан терезеден уйге гирме тура. Алманы арив ийиси, тангны таза гъавасы Уллубийни юхугъа тартды, тек ол юхламады. Уллубий жанлы табиатгъа тергевлю къарады. Тез уянгъан жымчыкълар шат чарнай; гёзел сыйырткъычлар бутакъдан бутакъгъа къона. Уллубий терен ойгъа батды, Магъач да, Къоркъмасов да булан ёлугъуп, алда токътагъан масъалаланы гъакъында мекенли кюйде сёйлеме тарыкъ.

205. Суратгъа гёре жумлалар къуругъуз яда хабар языгъыз. Хабарыгъызда белгилевкючлени кёп къоллама къаст этигиз.

206. Атлыкъланы белгилерин языгъыз.

... ана

... къызардаш

... ини

... агъа

... эгечи

... эчив.

207. Табиатны суратлап гиччи сочинение языгъыз. Темалар: «Къыш нечик эди?», «Гёзел язбаш», «Бизин авлакълар». Сочинениегизде белгилевючлер болсун.

208. Белгилерине гёре предметлени атларын языгъыз. Беш сёз тагъым булан жумлалар къуругъуз.

Бийик, чачал, яшыл...

Къоччакъ, исбайы, герти сёзлю, гъакъыллы...

Арив, гёзел, исбайы, саламат, гёрмекли...

Къоркъач, кюлтюс, уллу, къулакълы...

Къагърулу, сувукъ, булутлу...

Ачувлу, йыртгъыч, ачгёз...

1. Гёчюрюп языгъыз. Белгилевючлени тюплерин гызыгъыз. Белгилевючлер къайсы тил гесимден этилгенни айтыгъыз.

1. Эртенги гюнню алтын шавлалары тийип, Таргъу башындагъы булутлар алтындай гёрюне.

2. Магъачкъала шагъар, юхусундан уянып, гёк денгизге тикленип къарайгъанда йимик гёрюне. 3. Гюн-

ню ал шавлалары школалагъа агъылып барагъан яшланы бетлерин нюрлендире. 4. Базыкъ аркъанлар салынып этилген бийик къошну ичи шайлы эркин эди (И. Керимов).

209. 1. Бюртюклени орнуна белгилевючлер сала туруп языгъыз.

1. ...тавланы япгъан.

2. Бизин юртда ... къурулушлар кѐп бар.

3. Ол... ..адам.

4. Руслан дарсларына ... гъазирленеген охувчу.

5. Зайнапны ... китабы бар.

2. **Къурулушлар** деген сѣзню тизимине гѐре чечигиз. Шо сѣзде нече созукъ, нече тутукъ барны айтыгъыз.

210. Язып алыгъыз. Белгилевючлени тюплерине толкъунлу гъызлар тартыгъыз. Белгилевючлер къайсы тил гесимлерден этилгенни сѣзлени уьстюне языгъыз.

Къаршыдагъы къарлы тавгъа къарагъыз,

Къарлар ирип оьзен болуп гетелер.

Шо оьзенлер сабанлыкъны сугъарып,

Инсанлагъа гъалал къуллукъ этелер.

Тавда-тюзде оьсген эмен тереклер,

Къыш гелгенде бере халкъгъа исивюн.

Суву салкъын, сютдей сюзюк булакълар

Сувсап болма къоймай халкъны исси гюн.

Б. Астемиров.

1. Шу сёз тагъымланы кьоллап, жумлалар языгъыз. Бир жумланы уьюрлеге гёре чечигиз.

Къара булут. Къатты янгур. Къоччакъ яшлар. Гёзел табиат. Къарлы тавлар.

2. **Къоччакъ**, гёзел деген сёзлеге ювукъ маъналы сёзлер языгъыз.

211. Шиъруну чебер охугъуз. Белгилевючлени гызыгъыз. Белгилевючлер къайсы тил гесимлерден этилгенни сёзлени уьстюне языгъыз.

Къумукъ тюз бир уллу тепси,

Авур алтын къулакълы.

Уьстюнде эт, экмек, айран.

Айланасы кьонакълы.

Гь. Анвар.

Белгиленген сёзлеге къаршы маъналы сёзлер языгъыз.

ТОЛУМЛУКЪ

Жумлада предметни гёрсетеген ва кимни? нени? не? кимге? кимде? неде? кимден? неден? деген соравлагъа жавап береген экинчи даражаны гёрсетеген уьюрге **толумлукъ** деп айтыла. Масала: темирден (неден?) этилген гъакеннез, китапны (нени?) ёлдашыма (кимге?) бердим, сююгюз (кимни?) ананы, сююгюз... Сени (кимни?) китабынг менде (кимде?) кьалгъан. Кагъыз (не?) яздым.

Толумлукъ кѣбюсю гьалда хабарлыкъны аян эте.

212. *Къоян* деген сѣзню гелишлеге гѣре тюрлендирип, жумлалар тизигиз.

Уьлгю: Бѣрю талада, тѣнгекни уьстюнде: «Мен бир жандан да (неден?) къоркъмайман», – деп кычырагъан къоянны (нени?) гѣре.

213. Тюддеги жумлалардагъы хабарлыкълардан салынгъан соравлагъа гѣре жаялардагъы сѣзлени алышдыра туруп языгъыз.

Мен (олар) кепим гелмекден иржайып ѣлумну узатдым. Къыр бабиш балалар да, уьй бабиш балаланы йимик, бек арив бола. Экинчи гюн шо ѣл булан къайтып гелегенде, шо ерде (олар) янгыдан эследим. Олар (мен) бу гезик де къачды. Тек бу гезик, неге буса да, олар (мен) алдан эсе бек бакъыллайгъандай гѣрюндю. Олар ачдыр, неге тюгюл (ана) айрылып, (о) табып болмай туралар. Чалагъанлар етгенде, бу гѣзеллер яшынып болармы? Болмаса, чалагъанлар бабиш (балалар) тутма къаражакъ, (олар) инжитежек (адам) ий болмай.

М. Абуков.

214. Тюддеги гесекден хабарлыкъланы ва олагъа байлангъан толумлукъланы язып алыгъыз.

Эмен терек гѣрдюм бугюн орманда

Тюбюндеги жан тамуру бошагъан.
Авуп бара, гёзьяш тёге бурчакълап.
Ягъындагъы терек авма къоймагъан
Бутакълары булан къысып къучакълап.

А. Межитов.

215. Ишликни маънасына гёре тийишли къалипде сиз билеген чакъы атлыкълар языгъыз.

Уьлгю: Сюемен (кимни? нени?) атаны, ананы, къардашымны, инимни, сыйырны, бузавну, къойну, гидивню... охуйман (нени? не) ... Къоркъаман (неден? кимден?) ...

сююнемен (неден? кимден?)...
этилген (неден?)...
гъазирлеймен (кимге? негер? нени? не?) ..,
къачаман (неден?)... кългъан (кимде? неде?) ..,

216. Тюпдеги сёзлеге атлыкълар къоша туруп языгъыз.

Уьлгю: Сюйме – Ватанын суйме; сююв – Ватангъа сююв.

Якълама; якълав, ... , Гёрмеге ... ; гёрюнюв ...
Къарамагъа ... ; къарав .... Сатма ... ; сатыв.

217. Тюпдеги текстни охугъуз. Хабарлыкълардан сорав салып, толумлукъланы табыгъыз, къайсы гелиш экенни айтыгъыз.

Шо гечени яшлар уллу шатлыкъда оьтгерди.

Директорну ата юртуна багъышлангъан татли сёзлери буланы къулагъына бир токътавсуз чалына эди. Шунча йыллар ичинде яшап, «ата юрт» деген асил сёзлени уьстюнде бир де ойлашмагъанына ажайыплыкъ эте эдилер. «Ата юртну макътап кёп йырлар чыгъарылгъан, ата юрту учун кёп адамлар жан берген. Ата юртну гъавасы да башгъадыр». Шо затланы гъакъында сама неге ойлашмагъан экенбиз? – деп ажайып бола эдилер.

М. Хангишиев.

218. Тьупдеги ишликлени къоллап, сёз тагъымлар тизигиз.

Ишлеме, сююме, сагъынма, тизме, сырлама, бузма, ерлещдирме, юрюме, билме, алма.

219. Тьупде берилген жумлалардан хабарлыкъланы ва огъар байлангъан толумлукъну алып, хабарлыкъдан толумлукъгъа соравлар салыгъыз.

Уьлгю: Къыйнармы (кимни?) аналаны.

Аналаны къыйнармы

Тынгламайлы сёзюне,

Кёп гечелер чыгъаргъан

Юху гелмей гёзюне.

220. Анагъызны гъакъында сочинение языгъыз. Сочинениегизде толумлукъланы кёп къоллама къаст этигиз.

221. «Дав йылланы яшлары» деген хабардан толумлукълары булангъы жумлаланы охугъуз ва олагъа соравлар салыгъыз.

222. Суратгъа гёре гиччирек хабар тизигиз.

223. «Ана тилибиз» деген шиърудан толумлукълары булангъы дёрт жумланы алып языгъыз.

224. Тюпде берилген жумлаланы уьюрлеге гёре чечигиз. Жумланы гьар уьюрю къайсы тил гесекден этилгенни айтыгъыз.

ор. атл. сын. атл. ишл.

Уьлгю: Мен къаравулчуну бийик къошун гёрдюм.

1. Ону гиччи къаркъарасы къартыллай эди. (И. С. Тургенев)

2. Мени итим огъар ювукълашды. (И. С. Тургенев)

3. Къургъакъ топуракъ янгурну къаравуллай. (М.-С. Ягъияев)

4. Язбашгъы янгурлар башланды. (М.-С. Ягъияев)

225. Тюпдеги жумлаланы охугъуз. Къалын язылгъан сёзлер жумланы къайсы уьюрюне байлангъанны ва нечик соравлагъа жавап берегенни айтыгъыз.

Мундан Каспий денгиз эпсиз атив гёрюне. Елсиз исси ахшам эди. Портдагъы гемелени ярыкъларына тигилип, Татув хыйлы олтурду. Бугюн Шурадан анасы гелме герек эди. Гюндюз Уллубийге язгъан кагъызланы ачып, янгыдан охума башлады. Гечортагъа бары зат гъазирленди.

(М.-С. Ягъияев).

1. Толумлукъланы олар байлангъан сёзлер булан бирче язып алыгъыз, къайсы тил гесимден этилгенни белгилегиз.

Къаркъурчакъ

Яшлар къардан къаркъыз этдилер. Ташкёмюрден къурчакъгъа гёзлер, къашлар салды. Чубукъ гесекден бурун, авуз да этди. Сонг детсадгъа къайтдылар. Алёша къаркъурчакъны къырда къоймагъа къызгъанып, ону кисесине салды. Тонун чечип шкафгъа илди. Яшлар юхламагъа ятдылар. Уянгъанда къаркъурчакъ Алёшаны эсине тюшдю. Яшлар булан бирче шкафгъа чапды. Къараса, шкафны алдында сув кёл болуп тура. Бу недир? Шкафны эшигин ачып къарайлар. Тонну кисесинден сув тамп-тамп деп тама. Алёша яшлагъа багъып: «Мени къаркъурчагъым къайда?» – деп, соравлу къарады (Н. Калинина).

Къошма сёзлени тюрбуне гъызлар тартыгъыз. Олар нечик сёзлерден этилгенни айтыгъыз.

1. Тюрде берилген ишликлер булан жумлалар тизигиз. Гъар жумлада толумлукъ болсун.

Ишлемек. Къурмакъ. Чалмакъ. Жыймакъ. Охумакъ. Биширмек.

226. Бюртюклени орнуна тийишли къошумчалар сала туруп языгъыз. Шо сёзлени гелишин белгилегиз, толумлукъланы тюрлерине гъызлар тартыгъыз.

Школа... бригадасы тез иш тапды. Къызлар тамла... сылав ишин озле... бойнуна алдылар. Уланъяшлар электрик теллер тартма... башладылар. Сыныкъ гелип битмей, бир нече гюнлер талчыкъма... тюшдю. Аркъалыкъ... , такъта... ташып битгенбиз.

Гъар гюн сыныкъ... геливюн къаравуллайбыз.
Аркъалыкъла.. беклешдирдик, стропилолар совхоз...
пилорамасы... гъазирленди. Иш толу кюйде юрюле
(З. Атаева).

Аркъалыкъланы деген сёзню тизимине гёре
чечигиз.

227. Шиъруну чебер охугъуз. Толумлукъланы
олар байлангъан сёзлер булан бирче язып алыгъыз.

Чита

Илинген уллу карта
Савлай бир тамны бойлай.
Алибек булан Ата
Шагъарлар табып ойнай.
Алибек башлап сорай:
– Гъы, табып бол Читаны!
Картагъа яхшы къарай
Эки гёзю Атаны.
Гетди кухнягъа гирип,
Алгъасап гиччи Зулай.
Хыйлы чита гелтирип,
Яшлагъа айтды булай:
– Мен тапдым сизден алдын
Сиз айтагъан читаны!
Кюкюсю гелип къалды
Алибекни, Атаны...

Б. Атаев.

Хас атлыкъланы язып алыгъыз.

Чита, чита йимик сёзлер ойлашып, тетрадларыгъызгъа языгъыз.

228. Тюддеги жумлаланы рус тилге гёчюрююз. Толумлукълар рус тилде ва къумукъ тилде къайсы гелиште экенин белгилегиз.

1. Али китап охуй. 2. Мен иниме кагъыз язаман. 3. Машинлер юртгъа бичен ташый. 4. Биз тавдан яв тюшдюк.

229. Къумукъ тилге гёчюрюп языгъыз. Толумлукълар къумукъ тилде, рус тилде къайсы гелишлерде экенин белгилегиз. Толумлукъланы тюплерине гъызлар тартыгъыз.

Уьлгю: Мы любим Родину. – Биз Ватанны сюебиз.

1. Облако закрыло солнце. 2. Покажите на карте Москву. 3. Экскурсанты смотрели памятник. 4. Такси обогнал автобус.

Гюн деген сёзге бир тамурлу сёзлер языгъыз.

230. Шу сёзлени къоллап, жумлалар языгъыз. Жумлаларда шо сёзлер толумлукълар болсун.

Кёк. Юрт. Бав. Оьзен. Мен. Биз. Толумлукълар къайсы тил гесимден этилгенни белгилегиз.

231. Толумлукълар къошуп, жумлаланы генг-лешдирип языгъыз. Толумлукълар къайсы тил гесимлерден этилгенни белгилегиз.

1. Биз сюебиз. 2. Анасы берди. 3. Иниме яздым. 4. Китап къалгъан. 5. Магъа кагъыз гелди.

ГЪАЛ

Жумланы нечик? негъалларда? некуюде? къайда? къайдан? къачан? къачангъа ерли? къачандан берли? неге? не учун? не себепден? не саялы? деген соравлагъа жавап береген экинчи даражалы уьюрюне гъал деп айтыла.

Жумлада гъал хабарлыкъгъа байлана. Масала: Эртен (къачан?) сувукъ ел чыкъгъан эди. Атабыз тез (къачан?) турду.

232. Шиъруну чебер охугъуз, гъалланы табыгъыз, олар къайсы сёзге байлангъанын гёрсетигиз.

Япыракъ

Язланы яшгъаргъан ренклери сёндю,
Яз бою яп-яшыл япыракъ эни
Саргъайгъан саптакъдан уьзюлдю, дёндю.
Учура, уюта ел ону эпсиз,
Тынывун басма да къоймай эдепсиз.

Оьчюкген зат йимик улуй къутура,
Амалсызланы элтип ярлагъа ура.
Сыйпап тургъангъамы йым-йымышакъ яз,

Санлары авуртуп, эте о аваз,
Тек ону авазы къала оьзюнде
Ва ярны ялайгъан ялсыз оьзенде...

А. Акъаев.

233. Гесекге ат салыгъыз. Хабарлыкъны, огъар байлангъан гъалны язып алыгъыз.

Мустапа башындагъы бёркюн бек басды. Белбаву кыысгъан шал гёлегини бюрюшгенлерин чалт тюзледи, сонг ортагъа къаракъушдай чыкъды. Къыз бир къолунда суюдюм таягъы да булан къолларын гётерди, къалкъы якъда бийийген акъ гёгюрчюндей къалкъды. Мурза ва ону кыырийындагъылар харсны бирден гётерип йиберди. О харс гюч бергендей, Мустапа бирден-бир гъаракат этди. Гъатта гъалиге ерли бир де харс урмагъан шагъ да эретурду: «Харс! Харсыгъыз!» – деп кыычырды. Той бирден бек кыызышып гетди. Къалгъый туруп согъагъан тепчи де, бирден гёзлерин ачып, таякъланы бек къакъды.

М.-С. Ягъияев.

234. «Балчыкъ булкъа» деген хабардан гъал бар жумлаланы язып алыгъыз ва чечигиз.

235. Оьзюгюз билеген ёмакъны кыысгъача языгъыз. Ёмакъдагъы гъалланы тюплерине гызлар тартыгъыз.

236. Берилген сёзлени къоллап, жумлалар

къуругъуз. Гьаллар байлангъан хабарлыкъланы табыгъыз, шолардан таба гьаллагъа сораулар салыгъыз.

Биченликде

Биченликде, эртен, алгъасап, къушлукъгъа, терек тюпде, эртенден ахшам болгъунча, бирден, астаракъ, гече.

237. Жумлаланы уьюрлеге гёре чечигиз.

Зайнал юрт школаны дёртюнчю класын битдирип чыкъгъан. Ол гьали юртда улланасы Татув булан бирче тура. Ону ата-анасы да юртдан сегиз километр арекде колхозну сыйыр фермасында яшай.

А. Абакаров.

238. Соравлагъа жаваплар язып, жумлалар тизигиз.

ким? нени?	нечик?	не этди?
ким? къайда?	нечик?	не эте?
нечик? не?	къайда?	не эте?
нечик? ким?	кимни?	не эте?

239. Бир сёз жумлаланы тюрлю-тюрлю уьюрлери болагъан кюйде, жумлалар къуругъуз.

Уьлгю: Юрт бир де эсимден таймай. Юрт ягъалар

яшгъаргъан. Юртну къынгыр орамлары да, алаша уьйлери де юрегиме ювукъ. Юртда уллатам да, улланам да яшай.

Авлакъ. Агъач. Тав.

240. Гёнгюгюзден билеген шиъруну языгъыз. Шону ичиндеги гьалланы хабарлыкълардан соравлар салып табыгъыз ва соравларын айтыгъыз.

241. Тюпде берилген жумлаланы нечик? къачан? къайда? деген соравлагъа жавап береген сёзлер къошуп генгleshдиригиз.

Ел чыкъды. Кёк кёкюреди. Янгур явду. Булутлар гёчдю.

242. Жумлаланы тенгleshдирип къарагъыз. Къалын язылгъан сёзлер бир йимик соравлагъа жавап береми? Шоланы къайсы толумлукъ, къайсы гьал?

1. Мени агъачдан этилген ручкам бар. Агъам агъачдан геле. 2. Биченден бижакълар этдик. Биченден къайтдыкъ.

Эсде сакъла: *къаракъушдай, директор, гюндюз, бугюн, обчюкген, ёмакъ, гечорта.*

Сёзлюклеге языгъыз: тарлангъан, алгъыш, обчюкген.

243. Язып алыгъыз. Гьаллар нечик соравлагъа

жавап бергенни айтыгъыз. Оланы тюплерине гъызлар тартыгъыз.

1. Бу кагъызны мен сагъа юртдан язаман. 2. Ол бавдан геч къайтды. 3. Сен аста ишлейсен, мен буса чалт ишлеймен. 4. Малик уялмакъдан къызарып гетди.

Къаршы маъналары булангъы сёзлер бар жумланы гёрсетигиз.

244. Ишликлени байлангъан сёзлер булан бирче язып алыгъыз.

Гъавда

Гюзде шо бавлагъа донгузлар геле эди. Гъавчулар донгузланы облтюрмек учун шо бавлагъа чыгъа эди. Мен де гъавчулукъ ишимни шо бавлардан башлагъанман. Бир гезик сав гече къатып, эртен бош къайтдым. Донгузлар – сакъ жанлар экен.

(М. Абуков).

Биринчи жумланы уьюрлеге гёре чечигиз. Текстдеги ишликлер къайсы заманда къоллангъаны айтыгъыз.

245. Язып алыгъыз. Гъалланы тюплерине гъызлар тартыгъыз. Олар къайсы тил гесимлерден этилгенни белгилегиз.

1. Магъач эшик алда токътады. Къапур астаракъ

юртгъа бурулду (И. Керимов). 2. Ол юртеген дарслар бек къужурлу оьте (З. Атаева). 3. Лагерде оьтгерилген шат гюнлени гъаман ахтарабыз. 4. Бу йыл ашлыкълар сийрек битген. 5. Гечикген саялы магъа уялма тюшдю.

Биринчи жумланы уьюрлеге гёре толу чечигиз.

Къужурлу, гъаман деген сёзлеге ювукъ маъналы сёзлер языгъыз.

246. Айтывланы язып алыгъыз. Гъалланы табып, олар къайсы тил гесимлерден этилгенни белгилегиз.

1. Яманны къулагъы язда уьшюр. 2. Елли янгур тез токълар. 3. Жумагюн явгъан янгур сонгугюн токълар, сонгугюн явгъан янгур къачан токълар? 4. Эрте онгмагъан геч онгмас.

Бир-бирине къаршы маъналы сёзлер бар жумланы табыгъыз. Айтывланы эсигизде сакълагъыз.

Точкаланы орнуна гъаллар языгъыз. Биринчи жумланы уьюрлеге гёре чечигиз

1. Колхозчулар авлакъгъа ... чыкъдылар. 2. ... тереклер чечек ачды. Биз картаны ... илдик. 4. ... клубда жыйын. 5. Адилмурза ... минди.

Колхозчулар деген сёзню тизимине гёре чечигиз.

Язып алыгъыз. Гъалланы табып, олар нечик соравлагъа жавап берегенни айтыгъыз.

1. Кёп гючлю яшнаи яшмын,
Бек яважакъ, тез яшын!
2. Тюшю узалып бираз,
Къушлукъда тургъан Хораз.

В. Атаев.

Гъаллар къайсы тил гесимлерден этилгенни белгилегиз.

247. Ёмакъны чечигиз. Язып алыгъыз. Жумланы уьюрлеге гёре чечигиз. Жумланы гъар уьюрю къайсы тил гесимден этилгенни белгилегиз.

Озью абзарда ята,

Гече халкъны уята.

Гече деген сёзге къаршы маъналы сёз языгъыз.

ГЕНГЛЕШГЕН ВА ГЕНГЛЕШМЕГЕН ЖУМЛАЛАР

Янгыз баш уьюрлери: иесиси ва хабарлыгъы булангъы жумлагъа *генглешмеген* жумла деп айтыла. Масала: Япыракъ саргъалды. Терек къуругъан. Ит гъаплай.

Баш уьюрлерден къайры къайсы буса да бир уьюрю булангъы жумлагъа *генглешген* жумла деп айтыла. Масала: Исси яй гелди. Тюнегюн биз авлакъгъа бардыкъ.

248. Чебер охугъуз. Генглешген ва генглешмеген жумлаланы табыгъыз.

Къар ирий. Агъа сувлар.
Тавлар, тюзлер чайыла.
Юртланы ягъасына
Яшыл дарай яйыла.

Исси еллер уьфюрюп,
Салкъын гъаваны къува.
Яйсан янгурлар явуп,
Къышны агъусун жува.

А. Аскерханов.

249. Генглешмеген жумлаланы генглешдирип
языгъыз.

1. От обсе.
2. Ел чыкъды.
3. Булутлар бюркеди.
4. Янгур явду.
5. Яшмын яшнай.
6. Кёк кёкюрей.
7. Янгур токътап къалды.

Шу сёзлени къошуп жумлаланы генглешдиригиз:
*яшыл, тели, хапарсыздан, къара, бирден, гючлю,
йыракъда.*

250. Тюдде берилген сёзлер булан генглешмеген
жумлалар къуругъуз.

Къозу, улакъ, къодукъ, бузав, кюлай, гёдек, тай,
токълу, чебич, къунан, хонажин, тана.

251. Охув китапдагъы «Къой къотанда» деген
хабардан генглешмеген жумлаланы язып алыгъыз

ва оланы оьзюгюзню сёзлеригизни кьошуп,
генглешдирип языгъыз.

252. 4 генглешмеген ва 4 генглешген жумла
тизигиз.

253. Сиз билеген ёмакълардан *бёрю, аюв, порсукъ,*
кирпи, тюкю, кьоян деген сёзлени кьоллап,
генглешген жумлалар языгъыз.

1. Генглешмеген жумлаланы генглешдирип
языгъыз. Бир жумланы уьюрлеге гёре чечигиз.

Уьлгю: Биз барабыз.

Биз походгъа барабыз.

Къаттыгюн биз походгъа барабыз.

1. Язбаш гелди. 2. Юлдузлар гёрюндю. 3. Сал-
къын болду. 4. Яшлар гелелер. 5. Пионерлер
жыйылдылар.

Юлдузлар деген сёзде нече аваз ва нече гьарп
барны токъташдырыгъыз.

254. 1. Тюпде берилген жумлаланы язып алыгъыз,
оланы уьюрлеге гёре чечигиз.

1. Тапшурувну тетрадынга арив яз. Зулайны
оьтесиз арив кьурчагъы бар. 2. Яхшы охувчу
дарсларына гечикмей. Ол дарсларына яхшы
гьазирлене. 3. Янгыз терек бав болмас. (Айтыв).
Агъачлыкъгъа ол янгыз гетди.

2. Шу сёзлер булан жумлалар тизигиз, оланы

языгъыз. Гъар сёз бир жумлада гъал болсун, биревюсюнде буса белгилевюч болсун.

Йыракъ. Эрши. Яман.

Шо сёзлеге маъналары къаршы сёзлер языгъыз.

Къайсы сёзде гъарпланы ва авазланы къадары рас гелмей.

ЖУМЛАНЫ БИР ЖЫНСЛЫ УЪЮРЛЕРИ

Жумлада бир иеси булан бир нече хабарлыкъ болмагъа бола. Масала: *Яш яза, охуй, сурат эте.*

Бир хабарлыкъ бир нече иеси булан къолланмагъа бола: *Мен де, иним де, кыызардашым да яхшы охуйбуз.*

Жумланы баш уъюрлерине бир нече экинчи даражалы уъюрлер – белгилевюч, толумлукъ, гъал байланма бола. Масала: *Биз авлакъда кызыл, гёк, яшыл, акъ гёбелеклер гёрдюк. Атам столну, шанжалны ярашдырды. Биз уллатабызны уьстюне эртен де, тюшде де, ахшам да етишебиз.*

Бир сёзге байлангъан ва бир йимик соравлагъа жавап береген сёзлеге жумланы бир жынслы уъюрлери деп айтыла.

255. «Охувчу яшланы яшавундан» деген темагъа, бир-биригизге кёмек этип, жумлалар къуругъуз. Жумлаланы бир жынслы уъюрлерин табыгъыз ва тетрадарыгъызгъа языгъыз.

Уългю: Бизин клас бугюн футбол, волейбол, «къачар топ» ойнады.

256. Түпде берилген темалагъа гёре бир жыңслы уьюрлери булангъы жумлалар языгъыз.

Оьсюмлюклер:

гъайванлар:

ер:

къушлар:

опуракълар:

заман:

Уьлгю: Мени яңгы пальтом, костюмум, гёлегим бар.

257. Текстден бир уьюрлю жумлалар табыгъыз, олагъа байлангъан сёзден соравлар салыгъыз.

Уллубий

Уллубий гъар сёзюн ойланып, сабур айта. Оьзюню къурдашлары йимик къычырмас, къол силлемес. Айтагъанын ташдырып, адамны къанына сингдирип, айтар. Москвада студентлер жыйынларда бек къычырып, талчыгып, бир-биринден озма къаст этип айланагъанда, Уллубий сабур, астаракъ сёйлей.

М.-С.Ягъияев.

258. Түпде берилген сёзлени къоллап, бир жыңслы уьюрлю жумлалар къуругъуз.

1. Чалт, алгъасавлу кюйде, кыгычырып, гьалекленип. 2. Аста, сабур, оьзтөрече. 3. Савлай, бютюнлей. 4. Тавда, юрт ягъада, талада, оьзен бойда. 5. Чаба, ойнай, атыла, ёнкюй. 6. Тузсуз, татывсуз, дагънисиз.

259. Жумлаланы гёчюрюп алыгъыз. Бир жынслы уьюрлени тюбуне гыыз тартыгъыз.

1. Гьамит де, Абдурагъман да уьйде Уллубийни къаравуллап олтургъанлар. Ол да, Солтансаит, Гьарун ва Гьажи Омар йимик, Уллубий чакъырып гелген. Уллу гёк гёзлю, ачыкъ мангалайлы он тогъуз чагъындагъы лезги улан Абдурагъманны Уллубий бир гёргендокъ ушатды.

М.-С. Ягъияев.

2. Баширни опуракъларына урунду, оланы къучагъына алды. Ол чыдамады, салланып юрюйген бир кьозуну тутду ва гетме гьазирленегенлени арасындагъы Марьямгъа ювукълашды (М. Хангишиев).

260. Бир жынслы уьюрлери булангъы 4 жумла къуругъуз.

261. Тюпдеги сёзлени де кьоллап, бир жынслы уьюрлери булангъы жумлалар къуругъуз.

1. Эртен де, ахшам да... 2. Кёкде де, ерде де... 3. Арив, исбайы, гёзел... 4. Сыйырлар, бузавлар,

эчкилер,... 5. Харбуз да, хыяр да, къабакъ да ...
6. Уча, къона...

262. Бир жынслы уьюрлер къошуп, жумлаланы генглешдиригиз.

1. Самолёт уча, ...
2. Харбуз оьсе, ...
3. Боранлы, ... къыш.
4. Эртен, ... йырлай.
5. Уллубий Буйнакский, ... революционер.

263. Чечеген ёмакъланы чечигиз. Бир жынслы уьюрлени табып, айырымлагъа тергев беригиз.

1. Гъапламай, ошай итге,
Гечелер геле гентге,
Чилледе яман улуй,
Къотангъа, къошгъа юрюй.
Къойчулар суймей ону,
Гёрюп ким таный ону.

2. Ер сюрмей, ашлыкъ чачмай,
Автомашиндей къачмай.
Будай, гъабижай ора,
Къартыгъын да чыгъара.
Шо машин сизде де бар
Не деп ат такъгъан огъар?

264. Тюдде берилген схемалагъа гёре жумлалар тизигиз.

1. _____, _____, _____, _____.
2. ~~~~~, ~~~~~, _____, _____.
3. - - - - -, - - - - -, _____, - - - - -, _____.
4. - . - . - ., - . - . - ., _____, - . - . - ., _____.
5. _____, _____, _____, - . - . - ., _____.

Сёзлени сёзлюклеригизге языгъыз: *яйсан янгурлар, къунан, озтёрече.*

1. Гёчюрюп языгъыз. Бир жынслы уьюрлени табыгъыз. Олар жумланы къайсы уьюрлери болагъанны гъызлар тартып белгилегиз. Ахырынчы жумланы уьюрлеге гёре толу чечигиз.

1. Къарт тишлерин къыжыратды ва ачувланды (Ю. Гереев). 2. Алмалар ва гъармутлар гъали де бишмеген (К. Султанов). 3. Жаминат аш бишире, опуракъ жува, уьйню жыя. 4. Зоопаркда мен тюени, пилни, маймунну гёрдюм. 5. Бизин Ватанда насипли, талайлы адамлар яшай.

265. Тюпде берилген сёзлени къоллап, бир жынслы уьюрлери булангъы жумлалар тизигиз. Олар къайсы бир жынслы уьюрлер экенни айтыгъыз.

1. Эчкилер, къойлар, къозулар...
2. ...каза урдум, ... чёпледим, ... ял алдым.
3. Къызыл, яшыл, гёк.
4. Шагъарларда, юртларда.
5. Асиятны, Паризатны, Гюлкъызыны...

Шагъарларда деген сёзню тизимине гёре чечигиз.

266. Точкаланы орнуна бир жынслы иесилер языгъыз. Токътав белгилени салынагъан кююне тергев беригиз.

1. ... чечек ачгъан.
2. ... бир класда охуйбуз.
3. ... шкафда низамлы кюйде салынгъан.
4. ... –къумукъ юртлар.
5. ...–къумукъ шаирлер.

Класда деген сёзде нече аваз ва нече гъарп барны токъташдырыгъыз.

267. Тюиде берилген сёзлени къоллап, бир жынслы уьюрлери булангъы жумлалар тизигиз, тийишли токътав белгилерин де салыгъыз.

1. Иним, къызардашым, мен, огород, каза урмакъ.
2. Колхоз, бав, биз, алма, гъармут, алыча чёплемек.
3. Ахшамлар, юрт, къойлар, къозулар, сыйырлар, гамишлер, авазлар, янгырмакъ.
4. Биз, огород, къызыл, ашыл, памидор, жыймакъ.

Бир жумланы уьюрлерине гёре толу чечигиз. Гъар уьюрюню уьстюне о къайсы тил гесимден этилгенни языгъыз.

268. Дёртлюклени язып алыгъыз. Бир жынслы уьюрлени тюплерине гъызлар тартыгъыз.

Бирче къычырса гидив,
 Гамиш, хораз, къазлар да,
 Оркестр болар эди
 Юрта бизин абзарда.
 Ойнайбыз арып,
 Юзевиз кавда.
 Жыйылып барып,
 Ишлейбиз бавда.

В. Атаев.

Ишлейбиз деген сёзню тизимине гёре чечигиз. **Юртда** деген сёзде нече аваз ва нече гьарп барны айтыгъыз.

269. 1. Бир жынслы уьюрлени арасында ва деген байлавучну салыгъыз. Токътав белгилени салынагъан кююн англатыгъыз.

1. Багъатыр борлаланы догъаны, терезелени алды булан орнатгъан (М. Хангишиев). 2. Печибиз бизин кьынгыр тюнгюлюкю, алашаракъ, шиша аякълы печ (К. Абуков). 3. Мени аякълыгъымда ятгъан мишик де тура, созула, гериле (К. Абуков). 4. Гёз алдымдан уллу шагъарлар, заводлар, фабриклер оьте (У. Мантаева).

2. **Орнатгъан** деген ишликге ювукъ маъналы ишлик языгъыз.

270. 1. Тюпде берилген схемалагъа гёре жумлалар тизигиз.

- 1.
- 2.
- 3.

271. «Ана топуракъны, оьз элибизни сюейик» деген темагъа гиччирек хабар языгъыз. Хабарда бир жынслы уьюрлери булангъы жумлаланы болгъан чакъы кёп кьоллагъыз. Бир жумланы уьюрлеге гёре чечигиз.

272. Бир жынслы иесилери, бир жынслы хабарлыкълары, бир жынслы толумлукълары, бир

жынслы белгилевючлери булангы жумлаланы айырып языгыз. Токътав белгилени салыгыз.

1. Ол ёлугъувну минутларын эсге алды, иржайды. Салим – енгил шат юрекли адам. 3. Гъайванлар кышда гече де гюн де аранларда сакълана. 4. Къойчулар исси таза **ярыкъ** уйлерде яшайлар. 5. Бирин-бири алышдырып, уланлар, кызылар бийийлер. 6. Яшлар бир-бирине исине иржаялар **кюлейлер**. 7. Къазбек Муратны ва Рабатны **яхшы** таный. 8. **Эртен** де ахшам да гече де авлакъларда тракторну авазы токътамай (Къ. Акъгёзов).

Белгиленген сёзлеге къаршы маъналы сёзлер языгыз. Бир жынслы уйурлени тюплерине гызылар тартыгыз

273. Токътав белгилени сала туруп, гёчюрюп алыгыз.

9-нчу май Устьюнлюкню гюню. Май айны лап да арев елсиз гюнешли эртенлеринден бириси. Ачыкъ гём-гёк кёкден юртгъа тавлагъа оьзен бойлагъа алтын шавлалар себелене. Орамларда, майданда халкъ жыйылгъан. Бу гюнню адамланы эсинде къалардай оьтгермек учун пионерлер комсомоллар загъматчылар кёп иш этген (Къ. Акъгёзов).

274. Ёмакъны чечигиз, сонг язып алыгыз. Бир жынслы уйурлени тюплерине гызылар тартыгыз.

Сувда яшаву ону,
Къышда да болмас тону.
Тил булан жибин тута,
Чайнамай, савлай юта.

275. Тийишли ерлеге токътав белгилени сала туруп языгъыз. Бир жынслы уьюрлени тюплерине гъызлар тартыгъыз.

Уллубий

Уллубий гимназияда къасткъылып охуй, бары да предметлени теренден билме сюе. Лермонтов Байрон, Гюго Гёте – ону инг дё кёп сюеген язывчулары. Маркс ва Энгельс язгъан асарлар ону гъакъылына оюна хыялларына ес болуп токътай. Историаны да философияны да ол айрокъда кёп сююп охуй.

Сююп деген сёзде нече аваз ва нече гъарп барны айтыгъыз. Шо сёзде къайсы гъарп эки аваз гёрсете?

БИР ЖЫНСЛЫ УЬЮРЛЕНИ ЯНЫНДА АЙЫРЫМ

Бир жынслы уьюрлер бир-биринден айырым булан айрыла. Масала: *Бизин абзарда сари, акъ, къызыл гюллер оьсе. Мен дарсдан къайтгъанда абзарны сибирдим, полланы жувдум, сув ташыдым.*

Эгер бир жынслы уьюрлер бири-бирине амма, тек деген къаршылыкъ байлавучлар булан байлангъан буса, шо байлавучланы алдына айырым салына. Масала: *Атабыз тюбегин гёзледи, тек чакъмады. Мен хабарны охудум, амма англамадым.*

Ва деген байлавучну алдында айырым салынмай. Масала: Али ва Агъмат биринчи класдан берли кзурдашлар.

Да, де байлавучланы экинчилей такрарлана-гъанда экинчисини алдына айырым салына. Масала: Яйлыкъ каникулларда Акай да, мен де Амайны ягъына барабыз.

276. Охув китапдагъы «Кирпини хабары» деген хабардан тек, ва деген байлавучлары булангъы жумлаланы язып алыгъыз, айырымлар неге салынагъанны англатыгъыз.

277. Жумлаланы токътав белгилер сала туруп языгъыз.

1. Гюн гюйдюрген дегерек бети узун бойну гюзгюде бирден-бир бек къаралдын гөрюне (Ш. Альбериев).
2. Мурат да Келемет де бири-бирин къонакълай чакъырдылар, (М.-С. Ягъияев). 3. Келеметкзурдашын кёп сююп къаршылады ва ону кёп сююп къонакъ этди. (М.-С. Ягъияев). 4. Темир де Болат да шу затны гёрдю Къанна да Алабай да бёрю булан ябушуп тура эди (Ш. Альбериев). 5. Яшлар машинни кырыгъына гелип токътады тек минмеди (М. Хангишиев).

278. Жумлаланы узатыгъыз.

1. Атам ишни тындырыкълы, тек...
2. Сен де, ... дарслагъа яхшы гъазирлендик.
3. Яшлар школа бавундагъы алманы чёпледи, амма...

4. Юртлулар гюзге гъазирлене, тек...
5. Биз каникулларда бичен чалажакъбыз ва...

279. Чечеген ёмакъны чечигиз, токътав белгилени салыгъыз.

Тереклерде яшай
Чертлевюк къоз ашай
Яш гёрсе къача
Бутакъларда уча

280. Тюдде берилген бир жынслы уьюрлер булан, ёмакъланы эсге алып, жумлалар языгъыз.

Атасы да, уланы да.

Бёрю де, тюкю де, аюв да.

Башлап уллу уланы, сонг ортанчысы, лап артда гиччиси.

Бир аюв, бир тюкю, бир къабан, бир тавшан, бир чагъан, бир бёрю, бир хораз.

281. Бир жынслы уьюрлери булангъы чечеген ёмакълар языгъыз.

282. Уьч генглешген, уьч де генглешмеген жумлалар языгъыз.

283. Къыр жанланы гъакъында бир жынслы уьюрлер булангъы 6 жумла языгъыз.

284. Сизин школаны гъакъында гиччирек

сочинение языгъыз. Сочинениеде бир жынслы жумлалар болсун.

285. Түпде берилген сёзлеге хабарлыкълар, белгилевючлер, гьаллар кьошуп, генглешмеген жумлалар языгъыз, сонг оланы генглешдиригиз.

Гюлюк, чыкьгъан, ат, гюн, ай, толкьун.

Уьлгю:

Толкьун геле. Уллу толкьун геле.

286. Оьзюгюз билеген шиьруну гёнгюгюзден языгъыз. Шондагьы жумлаланы уьюрлеге гёре чечигиз.

287. Шиьруну чебер охугъуз. Бир жынслы уьюрлени табыгъыз. Соравлар салыгъыз.

Огь, нечик агъа оьзен
Оьктем яшыл тавлардан.
Тавланы кьуршап алгъан
Гюл-чечекли бавлардан.
Мармардай таш чоргъадан
Гюмюшдей сув тёгюле.
Кириноп ойнай яшлар,
Бир чыгъа, бир гёмюле.

Б. Астемиров.

288. «Язда яшланы иши» деген темагъа сочинение языгъыз.

Эсде сакъла: бирден-бир, гиччи, чертлевюк, юкъкъа.

289. Атлыкълагъа бир жынслы белгилевючлер болагъан сыпатлыкълар къошуп языгъыз.

Къоркъач, ... къоян; гъакъыллы, ... ата, семиз, ... бузав; гъиллачы, ... тюлкю; шашыкъ, ... гидив; бурма, ... къозу; ала, ... сыйыр, къуба, ... тана; талгъыр, ... хонажин; арив, ... айгъыр; чалт, ... ат; майлы, ... гамиш; къоччакъ, ... ит; къайыр, ... кюлай; юнлю, ... къой.

290. Бир жынслы хабарлыкълар къошуп языгъыз.

Ел гючлене, ... Боран чыкъды, ... Янгур явду, ... Къар япды, ... Сувлар ташыдым, ... Гюн къыздыра, ... Иссилик гючленди, ... Бугъакъ басды, ... Ай чыкъды, ... Чыкъ къуругъан, ... Сыгъанакъ геле, ... Бурчакъ явгъан, ... Чакъ аязды, ...

291. Бир жынслы уьюрлени табыгъыз, байланангъан сёзден соравлар салыгъыз, жумланы къайсы уьюрю экенни айтыгъыз.

Гъамит де, Абурагъман да уьйде Уллубийни къаравуллап олтургъанлар. Ол да, Солтансайит, Гъарун ва Гъажи Омар йимик, Уллубий чакъырып гелген. Уллу гёк гёзлю, ачыкъ мангалайлы, он тогъуз чагъындагъы лезги улан Абдурагъманни Уллубий бир гёргендокъ ушатды. Ону сёзюнден, саламат

къаравундан таза юрекли улан экенине инанды. Бишген алманы арев ийиси, тангны таза гъавасы Уллубийни юхугъа тартды. Уллубий Магъач да, Къоркъмасов да булан ёлукъма герек.

М.-С. Ягъиев.

292. Жумлаланы ва байлавуч булан байлангъан бир жынслы уьюрлер къошуп толтуругъуз.

Олар къыргъа чыкъды ва ... Сайтни къолу объюнден ихтиярсыз кисесине сугъулду ва тапанчаны... Сайт эртен тез Ахатгъа ва... етишмеге герек. Ол Исмайыл ва... булан ёлукъмаса ярамай. Вагъап, барудан атылып, абзаргъа тюшдю ва... Эсгиден авма турагъан къапуну эшиги ачылды ва... Сайт абзаргъа гирди ва... Шиша лампы айланасында олтургъан экев бар. Сайт тапанчадан къолун тайдырмай ва... . Олтургъанлар атылып эретурдулар ва...

293. Школа яшав булан байлавлу бир жынслы уьюрлери булангъы жумлалар яда сочинение языгъыз.

Уьлгю: Мен эртен тез турдум, зарядка этдим, гъайванлагъа къарадым, жувундум ва школагъа гелдим.

294. «Жанланы яшаву» деген темагъа сочинение языгъыз.

295. «Язда бизин юрт» деген темагъа сочинение языгъыз. Сочинение язгъынча, лакъырлашыв юрютюгюз: язда болагъан ишлени гъакъында сёйлегиз, сиз къышгъа нечик гъазирленегенигизни айтыгъыз.

ЙЫЛНЫ БОЮНДА ГЕЧИЛГЕН МАТЕРИАЛНЫ ТАКРАРЛАВ

296. Тюдде берилген сёзлени гъарисине бир тамурлу сёзлер язып, тапкъырлар этигиз.

Уьлгю: бур

бургъуч

бурулув

бурав

бурма

бурув

бура-бура

бурача

бургъучламакъ

бурачаламакъ

Бичимсиз, бойсына, башчы, гёзет, гёрюнюш, гьюнерсиз, ёлчу, иш, исине, къатлав, къан, къышлыкъ, къызгъанч, майлы, ошавлу, оьпке, савлукъ, сакълав, ташдай.

297. Алда гечилген хабарлардан, шиърулардан кьошма сёзлени язып алыгъыз. Кьошма сёзлени кьоллап, жумлалар кьуругъуз.

298. Тюпде берилген сёзлени кьурулушуна гёре чечигиз.

Юртлулар, авлакъны, гъавчу, тав, агъачлыкъгъа, къаравулчу, тереклерде.

299. Тамуру бир тюгюл сёзню тайдырыгъыз.

Къар – къара – къаралдын, тузакъ – туз – тузлу, бузав – буз – буза, къыза – къызыл – къызгъылт, къойчу – къойду – къойлар, язда – языв – язывлар.

300. Шиъруну чебер охугъуз. Тамуру бир сёзлени язып алыгъыз.

Сёзлер

Кёп сёзню азы яхшы,
Аз сёзню оъзю яхшы.
Адам сёзден танылар,
Сёздюр гъакъылны башы.

Сёз бирде дюр атгъан окъ,
Жан ерине батагъан.
Арив сёзге тенг зат ёкъ
Юрекни йыбатагъан.

Жавгъар ташланы бары
Денгиз тюпде жувулар.
Къумукъ сёзню жавгъары
Кёп ойлашса тувулар.

Ш. Альбериев.

301. Атлыкъланы тубюне гъыз тартыгъыз.
Атлыкълар къайсы гелишде экенни айтыгъыз.

Танг белги берди. Багъав да, Асадулла да
Дѣргелини ягъасына етишдилер. Булагъа башлап
межитни минмарасы гѣрюндю. Олар юртну
ягъасындагъы озенге тюшеген ердеги тѣбеге минди,
атларын токътатды. Яхшы ярыкъ да болуп битмеген,
тек бу ерден юртдагъы уйлени бирлери арив гѣрюне.
Алдын бу заманда юрт уянма башлай эди. Къатынлар
гъайванланы гезивге къошагъан вакъти болду.
Балаларындан айрылгъан сыйырланы авазлары
эшитиле. Ит гъаплавлар юрт юхудан уянгъанын бил-
дире.

М.-С. Ягъияев.

302. Чебер охугъуз. Кѣплюк санавдагъы
атлыкъланы табыгъыз.

Тавлар эпсиз гѣкчеклер,
Шаршарлар ону къаны.
Туманлар – акъ тѣшеклер,
Яшыл кѣк – ювургъаны.

Ш. Альбериев.

303. Текстни гѣчюрюп алыгъыз. Атлыкъланы
гелишин белгилегиз.

Бугюн Валентина Михайловна яшлары да булан
гент ягъагъа чыкъды. Айлана якъны гѣрюнюшюн

бек ушатды. Башлап явгъан къар авлакъны юкъкъа пердев болуп япгъан. Бавлардагъы, тавтюпдеги, агъачлыкъдагъы япырагъы тегюлюп битмеген тереклени башлары сап-сари къув йимик енгил буса да, бу биринчи къар оланы килливлерине тешев салып болмагъан. Тавланы башлары ап-акъ.

И. Керимов.

304. Бет орунчаланы къоллап, жумлалар къуругъуз.

Магъа, онда, ону, сенде, сизге, сизин, бизден.

305. «Аселдер байрамгъа алгъасай» деген хабардан бет орунча уьюрлери булангъы жумлаланы язып алыгъыз. Оланы тюз язылышын англатыгъыз.

306. Текстни охугъуз. Бет орунчаланы табыгъыз, оланы гелишин белгилегиз.

Аракс – акъ къашгъалы къонгур ит, ону бир къулагъы да юлкъунгъан. Ол кеп саякъ юрьюй, къавгъа этме, ябушма гъакип тура. Бизге гъапламаса да, ят гишини уйге ювукъ болма къоймай. Сагъа да ол мени булангъа гъапламай (К. Абуков).

307. Юрт яшав булан байлавлу ишликлени языгъыз. Оланы бирлерин бетлеге гере тюрлендиригиз. Жумлалар къуругъуз. Олар тюрлю-тюрлю заманларда болма ярай.

Уългю: уяндым, турдукъ, савду, чыгъарды, ора, сюре...

308. Охувчуну яшаву булан байлавлу ишликлени языгъыз. Олар булан жумлалар къуругъуз.

1. Тюдде берилген сёзлерде нече аваз ва нече гъарп барны токъташдырыгъыз. Къайсы сёзлерде гъарплар аваз гёрсетмей. Белгиленген сёзню къоллап, жумла тизигиз.

Гёзьяш, яшмын, емиш, **къолъявлукъ**, уя, сюе.

309. Тюдде берилген сёзлени уьч тапкъыр этип языгъыз. Биринчи тапкъырда бары да эринли, экинчисинде бары да эринсиз, уьчюнчюсюнде эринли ва эринсиз созукъ авазлар булангъы сёзлер болсун.

Мурат, кёк, булут, къара, оьмюр, яшнай, къурдаш, гюндюз, хоншу, пайда, бугюн, сувукъ, оьзен, орам, яшлар.

Эки сёзню алып, гелишлеге гёре тюрлендиригиз.

Бир сёз булан жумла тизигиз.

310. 1. Шу сёзлени тизимине гёре чечигиз.

Авлакъгъа, биченликни, ашлыкълар, чарнайгъан, янгурлу, уьйдегилерден.

2. Барыда инче созукъ авазлары булангъы сёзлени табыгъыз. 3. Бир сёзню къоллап, жумла тизигиз.

311. 1. Шиъруну чебер охугъуз. Атлыкъланы язып алыгъыз, оланы гелишин белгилегиз.

Гече къырда къалсам, тавгъа баш этип,
Ювургъандай булутланы ябаман.
Гёзюм ачып, гётерилип къарасам,
Гём-гёк кёкню къалкъым болуп табаман.
Кёп гёргенмен берекетин кёклени,
Янгурундан къачып икъгъа гирмесмен.
Табиатдан танг къурдашым ёкъ мени,
Кёк урса да кёкге налат бермесмен.

А. Жачаев.

Бары да эринли созукъ авазлары булангъы
сёзлени табыгъыз. Атлыкълар жумланы къайсы
уьюрлери болагъанны айтыгъыз.

312. Шу атлыкъланы гелишлеге гёре тюрленди-
ригиз.

Емиш, яшав, къурдаш, ватан, топуракъ, игит, ер.
Маъналары ювукъ сёзлени табыгъыз.

Яшав деген сёзге къардаш сёзлер языгъыз.

313. 1. Бет орунчаланы ер ва чыгъым гелишлеге
салып языгъыз. Оланы айтылышында ва язылы-
шында бар башгъалыкъланы айтыгъыз.

2. Бир орунча булан жумла тизигиз.

3. Шо жумланы уьюрлеге гёре чечигиз.

314. 1. Ишликлени табыгъыз, оланы заманын,
бетин, санавун белгилегиз. Текстге ат салыгъыз.

Бары да охув ожакъланы охувчулары шагъар бавгъа жыйылгъан. Мунда Уллубий де гелди. Гимназистлер булай къарар чыгъарма сюе: бары да охув ожакъларда дарсланы токътатмакъ, бары да тюкенлени, предприятияелени къуллукъчуларыны иш ташлавун таъмин этмек, солдатланы бизин яныбызгъа чакъырмакъ. Забастовка 30 октябрде башланмагъа герек. Ишчилер, сабанчылар, охувчулар майдангъа багъып тербенме тура.

М.-С. Ягъияев.

Белгисиз къалипдеги ишликлени табыгъыз.
Бир жынслы уьюрлери булангъы жумланы табыгъыз. Ону уьюрлеге гёре чечигиз.

315. Айтывланы битдирип языгъыз.

1. Ятар къурсакъ ... 2. Ёлавчу ёлда... 3. Ишлемеген....

Ишлемеген деген сёзню тизимине гёре чечигиз.

Ёлавчу деген сёзде нече аваз ва нече гъарп барны токъташдырыгъыз.

316. Шиъруну чебер охугъуз. **Тилингни** деген сёзню тизимине гёре чечигиз. Бир тамурлу сёзлени айырып, тетрадларыгъызгъа языгъыз.

Ана тилим

Ана тилим берген билим,
Салгъан мени тюз ёлгъа.
Ана тилим булан анам

Кёп алгъан мени къолгъа.
Ана тилим, сен уйретдинг
Сюйме тувгъан элимни,
Шо саялы кёп сюемен,
Анам, сени тилингни.

П. Абукова.

317. 1. Язып алыгъыз, къайсы тил гесимлер экенни белгилегиз.

Булут, бузлады, сувукъ, **гюн, беш, арив**, гелген, таза, кирит, чёкюч, **къурмакъ**, сексен, алды, етмиш, ювукъ, баражакъ, китап, ер.

Бары да инче созукъ авазлары булангъы сёзлени табыгъыз. Белгиленген сёзлер булан жумлалар тизигиз.

318. Охугъуз. Текстге ат салыгъыз.

Ит адамгъа аз къуллукъ этгенми?! Белине байлангъан гранатлар да булан «Тигрлени» тубюне гирген итлени, фронтну лап да къоркъунчлу еринде къалгъан яралылары сюйреп чыгъарагъан итлени гъакъында сиз эшитгенсиздир. Пленге, концлагерге тюшген ёлдашлагъа кёмек этген итлер де аз туюл. Ит адамгъа оъзю оълюп къала буса да, кёмек эте туруп гелген жан (М. Абуков).

Текстде ёлугъагъан атлыкъланы, прилагательноелени, ишликлени уьч тапкъыр этип языгъыз.

Бары да эринли созукъ авазлары булангъы сёзлени табыгъыз.

319. Башлап атлыкъланы, сонг сыпатлыкъланы, артда да ишликлени гёчюрюп языгъыз. Гъар тил гесими булан бир жумла тизигиз.

Язывчу, урлукъ, чачмакъ, сари, сарын, генг, оьсдюрген, узун, шаптал, гёк, денгиз, гёрдюм, къысгъа, учду, тар, гёгюрчюн, уя, тикмек, йыракъ. Маъналары бир-бирине къаршы сёзлени табыгъыз.

320. Тюдде берилген сёзлерден жумлалар тизигиз. Шо жумлаланы къышны гъакъында гиччирек хабар болур йимик этип языгъыз.

Булут, сувукъ, аччы, ел, яшлар, ява, сыргъалай, тёбе, акъ, топуракъ, къар, япгъан, чана, уьфюре, гюн, алдын, башланды.

321. Тёбенде берилген сёзлени маъналарына къаршы сёзлер табып, бюртюклени орнуна салып языгъыз.

... Генг- ... къыйын- ... авур- ... нас-, ачыкъ- ... чалт-
... къара- ...

322. Гъар сёз булан бир жумла языгъыз.

Жут сёзлени маъналарын бир-бири булан тенгleshдиригиз.

Узун – къысгъа   уллу–гиччи

323. Тёбенде берилген маъналары бир-бирине къаршы сёзлер булан жумлалар ойлашып языгъыз.

Семиз – арыкъ.

Китапда бар:

Экинчи, уьчюнчю класларда	
гечилген материалланы такрарлав	3
Авазлар ва гьарплар	3
Сёз	22
Сёзю гесеклери	22
Къошма сёзлер	28
Атлыкъ	35
Атлыкъланы гелишлеге гёре тюрленивю	47
Орунча	56
Орунчаланы тюз язылышы	63
Ишлик	68
Ишликни бетлеге ва санавлагъа гёре тюрленивю.....	73
Ишликни жумлада къуллугъу	79
Ишликни белгисиз къалиби	81
Жумла	85
Жумланы экинчи даражалы уьюрлери.....	87
Белгилевюч	88
Толумлукъ	94
Гьал	103
Генглешген ва генглешмеген жумлалар	109
Жумланы бир жынслы уьюрлери.....	112
Бир жынслы уьюрлени янында айырым	120
Йылны боюнда гечилген материалны такрарлав....	126

Ольмесов Нурамат Хайруллаевич
Гаджихамедов Нурмагомед Эльдерханович

КУМЫКСКИЙ ЯЗЫК
Учебник для 4 класса

Редактор *П. А. Абдуллаева*

Художники: *А. Н. Шарыпов, С. М. Магомедова,*
М. М. Байрамбеков

Художественный редактор *М. Ш. Муталлибов*

Технический редактор *Р. Ю Буттаева*

Корректор *Г. М.-Г. Магомедова*

Сдано в набор 05.07.2006. Подписано в печать
14.11.2006. Формат 70x90¹/₁₆. Бум. офс. № 1. Гарни-
тура “SchookBookСТТ”. Печать офсетная. Усл. п.л.
9,94 + 0,29 ф. Уч.-изд. л. 4,43 + 0,11 ф. Тираж 8000.
Зак. № 282.

ООО “Издательство НИИ педагогики”
Махачкала, ул. Леваневского, 4.

Типография “Лотос”
367000, г. Махачкала, ул. Пушкина, 6.

арсланкѡаплан

кѡаракѡуш

донгузтегенек

Аривкѡыз

Кѡызтаман

уллата

такѡалыбакѡа

кѡаралачин

сасыкѡгѡзен

гийигот

савут-саба

языв-бузув

хапта-хупта

алыш-бериш

башдан-баракѡ

такѡа-тукѡа

мал-матагѡ

башы-гѡзю

гѡбюп-шишип

ярты-юрту

Кумыкский язык
4 класс